शब्दकौस्तुभः

Acc. No.: 19991

17/14/16

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

क्रम-संख्या १५५५१

ग्रन्थ-नाम शब्दकौस्तुभ

ग्रन्थकर्त्ता भट्टोजि दीक्षित

विषय व्याकरण

लिपि देवनागरी

पत्र-संख्या

पत्र-प्रमाण × मि० मि०

पंक्तियां

अक्षर

पाठ-संख्या

पूर्ण/अपूर्ण

प्रारम्भ :—

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मीर भंजभगवानभंजवाला

Acc. No. 19991

शब्दकौस्तुभो दीक्षितनिर्म्मितः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

विषयमिति विषये कोपि तत्स्मात् तद्रूपप्रयोजननथुक्तमायामातिभावः प्रयोजनमाहितं कयया तु
तुम्चित्यं। विषयाकथने नत्यूनत्वादितिदिक्‌ ६ द्योतक इति इदं तेनसाध्यं॰ अनर्थकनिपातानामपिद

श॰ कौ॰ श्रीगणेशाय नमः॥ विश्वप्रकाशश्चिदानंदं वंदे हं यो खिलं जगत्‌ चरीकर्त्ति बरीभर्त्ति संज
१ रीहर्त्ति लीलया १ नमस्कुर्वे जगद्वन्द्यं पाणिन्यादिमुनित्रयम्‌ श्रीभर्तृहरिमुख्यांश्च सिद्धां
तस्थापकान्बुधान्‌ २ नत्वा लक्ष्मीधरं तातं सुमनोवृन्दवन्दितम्‌ फणिभाषितभाष्या
ब्धेः शब्दकौस्तुभमुद्धरे ३ परिभाव्य बहून्ग्रंथान्योर्थः क्लेशेन लभ्यते तमशेषमनायासादितो
श्री गृह्णीत सज्जनाः ४ सर्वलक्ष्मीसमश्लेषमत्पाश्रीशब्दकौस्तुभम्‌ महोतिमहोजनुषः साफल्यं ल म
भमीहते ५ प्रेक्षावत्प्रवृत्तये व्याकरणस्य विषयं भगवान्भाष्यकारः प्रादर्शयत्‌ अथश
ब्दानुशासनमिति अथशब्दः प्रारंभस्य द्योतकः न तु वाचकः निपातत्वात्‌ उपसर्ग
१२ वत्‌ न चैतेपि वाचका एवेति वाच्यम्‌ उपास्यते गुरुः अनुभूयते सुखमित्यादौ धातोः सकर्मक
क्रियापरत्वं विना कर्मणि लकारयोगेन वाचकत्वे स्थिते उपसर्गाणां द्योतकत्वस्य ल
द्योतनात्‌॰ किंतु वाचकत्वाभाव इति तदाह नत्विति॥ प्रकृते वक्ष्यमाणानुशासनपदस्य लक्षणं॰ प्रादिसमभिव्याहारे जिधातोः
नेन वाचकपद समभिव्याहार ...

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सामान्यज्ञातव्याप्यधर्मोपस्थितौ व्यापकधर्मोपस्थितेरावश्यकत्वादिति भाव०

स

वद्युक्तत्वात् ननूक्तयुक्त्या अस्तु पर्याणां द्योतकतानिपातानां तद्वत्तु वाचकमेवेति चेत् न संक्षा
क्रियतेनमस्क्रियते ऊरीक्रियते अलंकृत इत्यादौ वक्ष्यमाणिलकारेण कर्म्मीभूतस्य
गर्वादेरभिधानसिद्धये धात्वर्थं प्रतिकर्म्मत्वस्य वाच्यत्वात् उपसर्गत्वापेक्षया निपातत्व
स्याधिकवृत्तितया तद्वच्छेदेनैव द्योतकताकल्पनौचित्य सामान्यप्रमाणमोपक्षपा
तात् निपातत्वं चाखंडोपाधिरूपं जातिरूपं शब्दस्वरूपमेवेति पक्षत्रयेपि प्रादित्वादि
साधारणमेव प्रत्वादिप्रत्येकपर्य्यवसन्नं तादिति पक्षेपि प्रादीनां चादिभ्यो वैलक्ष
ण्यानिरुक्तेः केवलानामप्रयोगेणानन्यलभ्यतात्वस्यैव विजयतइत्यत्र धातोर्विशि
ष्टजय इव घटश्चेत्यत्र समुच्चितघटे घटशब्दस्यापि लक्षणायाः संभवात् किंचु वा

ना दिनां वाचकत्वे समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय इति व्युत्पत्तिर्निपातेन

अन्यपदपिधूश्चलं
चादीनां वाचकत्वे द
साहकिमर्थाति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

यथेति॰ सुंदरः समुच्चय इत्यादौ॰ ननु चशब्दशक्तिस्वभावात्स्वतिपाक इत्यादेरिव चादिवाच्यस्यासत्वभूतत्वमिति नैरिपनिक अ
णं समुच्चिताभिधायी च्चेन भेदनिबंधनषष्ठीन वाविशेषणयोगो न वा पुत्पत्तिसंकोचोऽन इत्याह॰ अपिवेति द्योधकता
ति अपिनासादृश्यस्य वार्थलेनामर्थयोरभेदान्वय इत्यस्य संग्रह सूर्यरस्मिसदृशैः

श॰ को॰ रविषकतयाविनाप्रमाणं संकोचनीयास्यात् स्याच्च समुच्चयादिशब्दयोगइव चादियो
२ गेपिघटादेः षष्ठी किंच समुच्चयादिपदे रूपस्थितेयथाविशेषणसंबंधस्तथा चादिभि
रूपस्थितेपिस्यात् द्योतकत्वपक्षेतु पदार्थैदेशान्तरान्तत्र विषेषाणान्वयः अपिव शा के
कालिदास दैके स्त्रैरिवादौ व्यानुकूदिस्यवनूसानिवेत्यादौ उक्तं दृष्टैः प्राविरसदशानुदी शानुकूदिष्वत स
इलो ८ वित्यादिरर्थः सचउस्त्रादीशब्दानां तत्सदृशपरत्व इवशब्दस्य चतात्पर्यग्राहकत्वेसत्ये
वलभ्यते अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थवोधकतापि भज्येत इवशब्दानुत्पती
यादुर्लभा अस्ववार्थकतया कारकाविभक्त्या योगात् एवम प्युक्तादिस्यस्तृतीयायाअ
नन्वयस्यानुषंगाच्च नन्वेवं नञ्तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिसिद्धांता
भज्येरन्निति चेन्न पूर्वपदद्योत्यं प्रति प्राधान्यमिति तदर्थात् द्योत्यार्थे नेवार्थव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नामिदमनुशासनं तत्र येषां नामिति अर्थान्तरवृत्तिपरं वाक्यं न तु कर्तृविशेषणमिति वृत्तिपरं अन्ये तु नास्त्यु
भयप्राप्तिः अस्तु वा यथा कथंचिदुभयप्राप्तिः तथापि न क्षतिः उभयप्राप्तौ तावितिसूत्रे अविशेषेण
विभाषेति पक्षस्य वक्ष्यमाणत्वयाश्रियमाणे प्रवृत्तिपक्षे आचार्यस्य शब्दानुशासनमिति प्र
योगासंभवात् शेषे लक्षणं षष्ठीति वास्तु तस्माद्वैदिका लौकिकाश्च साधवः शब्दा इह विषय इ
ति स्थितं वेदे भवाः वैदिकाः अध्यात्मादित्वाट्ठञ् एवं लोके भवा लौकिकाः यद्वा लोके विदिता
लौकिकाः तत्र विदित इत्यनुवर्तमाने लोकसर्वलोकाट्ठञ् प्रातिसाख्येष्वेव न वैदिके कद
शमात्रमिह विषयः भवान्व्याकरणान्तरेष्विव छान्दसपरित्याग इति सूचयितुमुभयोपा
दानं इति विषयनिरूपणं स्यादेतत् गौरित्यादौ शब्द इह विषयः तत्र चेत् गकार औकार
विसर्गश्च घटकः स्युस्तथापि तेषु डोप्रत्ययस्य प्रत्ययबोधकत्वादिकं न चेत् औरातिवा धेमा
ने सते तथाप्यर्थान्तरता गौरित्यत्रोपलिप्सितेन सह डोप्रभृतीनां संबंधविशेषमस्तीति पत्यु
य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रा० कौ० पयोजिताघास्तीति न घृतादनमिति चेन्न शक्त्यांतरव्यावृत्तस्य संबंधस्य उपयो
गस्य च दुर्वचत्वात् द्रव्यगुणादिपदार्थानामिह व्युत्पाद्यतया तेषु अप्रतिहितेषां गो
४ रित्यनेन वाच्यवाचकभावः संबंधः अत एव शब्दबोधे गवि समवायेन गोत्वमिव श
क्यास्यसंबंधेन शब्देऽपि विशेषणतया भासते चाक्षुषबोधेऽपि व्यक्त्या सह इति तः शब्दे
विशेषणमित्यभ्युपगमः आह च न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते अ
नुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा तथै
व सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते इति यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तद्यन्यपहेतुकं पिंड
एव हि दृष्टः सन् संज्ञा स्मापयितुं क्षम इति च अत्रोच्यते गृहीतशक्तिके प्रतिश
ब्दे तदर्थस्येव अर्थेन शब्दस्यापि स्मरणे बाधकाभावात् अत एव गोत्वस्येव गो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शब्दस्यापि व्यक्तिविशेषणत्वाविशेषात्संसर्गोपि तादात्म्यमेवास्तु एवं गोगुणादिष्वपि तदभिन्नाभि
न्नस्यात दभेदादित्याशयेनाह गौरित्यत्र कः शब्द इति प्रश्ने द्रव्यगुणकर्मसामान्यैः सहशब्दस्याभेदो
भाष्यकृद्विशंका निराकृताः तत्र तिरस्करणं पुष्प्यायभाष्यायः समसत्ताकभेदाभेदौ विरुद्धावेव अत्र
स्व पासदुक्तरीत्या सत्तागुणत्वाद्यभेदात्सुखदुःस्वर्गनरकादेरप्यभेदापत्तौ प्रसक्तोनिवृत्तौ भाष्यवस्था
नस्यात् तस्याभेदग्रहाद्भ्रमनिवृत्तिः जातिव्यक्त्यादिसंबंधस्वाभिरुक्तएवेति एवमेव प्राद्धेनापि सम
स्यैव संबंधो द्रव्यादीनामिति सिद्धं तु प्रसिद्धं च द्रव्यादिषु तादात्म्यप्रकृते उपयोगोपि अस्मिन्नर्थे
अयं साधुरित्यर्थविशेषसंपुरस्कृत्यैव साधुत्वस्य वक्तव्यत्वात् अत एव वाजिनु दधि द्रवक्रमेण
अप्रन्थशब्दो अश्वशब्दस्य साधुर्युक्ते भेण्यत्वसाधुरिति सिद्धांत ननु पथा वैशेषिकाणामेत
च्छ्रावणस्य सिद्धमेव प्रकृतिप्रत्ययादिविभागमनुजीव्य पदार्थव्युत्पादनाय प्रवृत्तिः प्रकृतिप्रत्य
यादिविचारस्तु काल्पनिकः प्रासंगिकः तथैहापि लोकप्रसिद्धं दर्शनान्तरसिद्धं च पदार्थं जा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प॰ कौ॰ तमुपजीव्यप्रवृत्तस्यात्रत्युत्पादनं न विरुध्यते इति चेत् असत्ता बदेवं तथापि दु॰ प्रकृतिव्यु
त्पादनं निष्फलमेवेति चेत् अन्योन्याश्रयोऽस्ति स्फूर्तिदेवदत्तः पचतीत्यादयः शंगग्राहिक
५ यातावज्ञोन्मसहस्रेणापि बोधयितुं बोद्धुं वा शक्याः अनंत्यात् अतः प्रकृतिप्रत्ययविभा
गकल्पनारूपो लघुभूतः उपायः समाश्रीयते लिपिवत् आरोपित एव वा तत्र संबंधः प्रति
बोहि स्थूलारुंधतिशाखाचन्द्रादिन्यायो लोके पथे च कोशावतरण न्यायश्चोत्तरमीमां
सायां ता॰ त्य यथा विषयावाधाच्चप्रामाण्यं पश्यैव यथार्थवादस्य गतिः आत्मवधीत्खेदन
ता प्रभृतीनां बाधोऽपि स्वयं विषयीभूतस्य प्रापस्त्यस्या बाधितत्वात् उक्तं च हरिणा उपा
याः शिक्षामाणानां बालानामुपलालनाः असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते
इति उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता इति च अत एव हि कैश्चित्प्रत्ययं विधाति अ वि
रीला पचसि तथा सूत्रे पाठितमित्यत्र ट तप्रत्ययः भाष्यरीत्या तप्रत्ययः सूत्ररीत्या तावाति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तिवत्तुपडावनावर्थवैशेष्यादिति वार्त्तिकोक्तरीत्याडावत्तु दितिदिक् एतेन पचतीत्यादो
लउ ष्वादेशैः स्मार्यमाणाद्यावोधका इति वदंत प्रास्ताः तथाहि वृद्धव्यवहारात् व्यक्तिग्रह
इति निर्विवादं तत्तथ प्रयोगसमवायिनामेव तिप्रभृतीनां शक्तिः सिद्ध्यति न तु लौ
३ किकानां लादीनां एवं डुपचष् डुकृञ् इत्यादौ प्रकृतयो विचक्किवादिप्रत्ययाश्च न शक्ताः
किंत्वपाक्षीत् पपाच पापच्यते करोति चकार चर्करीति इत्यादिप्रयोगसमवायिन अ
पाक्पपाच इत्यादय एव स्मार्यमाणे डुपचष्प्रभृतीनां स्मरणं ते नार्थबोध इति चेन्न ला
घवाघवस्थितत्वाच्च स्मर्यमाणानामेवार्थसंबंधकल्पनात् श्रोत्रप्रक्षिकस्य स्मरणाद्
स्पने गौरवाद् व्यवस्थापत्तेश्च पचति देवदत्तः पचंतं पश्येति तिप्रश्ने तस्यां स्मारित
स्य लट एव यत्नो बोधकत्वे एकत्रा धाराधेयभावेन संसर्गेण देवदत्ते आख्यातार्थोपलो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वा॰ की॰ ब ए
मो॰ ८

विशेषणं इत्यत्र तु अभेदेन संसर्गो ऽकृदर्थः कर्त्ता विशेषणमिति वहिर्नाँत भंगापत्तेश्च ।
तेन कर्त्रधिकरणे आख्यातार्थसंकर्ते निरस्य जं जन्यमानाधिकरणे ज्ञानजन्यत्वं स्वी
कुर्वतां मीमांसकानामपि परास्तः । यत्तु तैः कृत्वं ज्ञानजं प्रोकर्त्तरि कृदिति व्याकरणं शास्त्रिया
तं कर्मस्वीति तदप्यापाततः कृदर्थ कर्त्तृबोधे यन्मन्निदिष्टे धेयत्वादि रूपतिस्तेन तु
शत्रादिषु स्यान्तयेनतिराकांक्षत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात् आकांक्षितविधानं ज्याय इ
ति न्यायात् अन्यथा क्रियमाण इति कर्मणि शानचो दोर्लभ्यापत्तेश्च किंच कर्त्तरि कृ
दिति यत्कर्त्तृग्रहणं तदेव लः कर्म्मणीत्यत्राप्यनुवर्त्तनं तत्कथं कृत्ताति ढं च वैलक्षण्यं
अन्यलभ्यत्वादेकम [illegible] य यत्नसाम्यात् नामार्थयोरभेद एव संसर्ग इति हि ज्ञानजा
दौ कर्त्रीवाच्य इत्युक्तं तत्र पचति कल्पं पचति रूपं देवदत्त इत्यादौ घनरोधातिङ क्वचिप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तुल्यं तस्मात्परीत्यान कश्चिच्चत्रं तातिङं तवैषम्य हेतुः अस्म द्रीत्यात्तु भाव प्रधानमाख्या
नि तं सत्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तकारोक्तेः प्रत्ययार्थप्रधानास्यभोत्सर्गिकं तिङ्क्षुत्यज
त्वो प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्य प्रमाणीदितिसूत्रावशात् शानज्विधेश्च रूपादिबोधो
वभाष्येपि स्फुटमेतत् पाचको व्रजतीतिवत्पचति व्रजतीति प्रयोगोभ्यत एवंना पाद्यते
पचति भवतीत्यादिचे पपद्यते पचतो रूपं पचंति रूपमित्यादौ रूपवाधंते द्विवचनादि च
भवति तस्मात्तिङ्क्षुद्रकस्यचविपूर्वमरगाविपेक्ष्य भावुव्यत्यासमानेमस्तीतिवक्ष्यते यत्तुभ
देककं कर्त्तरियदेकत्वं तन्न तिविति लादिविधेष्वेकयोरित्यादेस्त्वे कवाक्यतया व्याख्याना
त्कर्त्तुर्वा च्चमास्तुभादायातीति तदप्यापाततः द्विवचनादि संज्ञाश्यादेशानिष्पा
तनस्थवतद्विधिनाद्व्येकयोरित्यस्य एकवाक्यतानवतन कर्त्तरीत्यस्मियाद्दित्वादि विशेष

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कैकवाक्यतास्तानतु पदैकवाक्यता आदेशविधेर्लविधेर्लस्य लकारानुवादेन प्रवृत्तेः लविधौ तु कर्तृग्रहणं
द्विवचनादिसंज्ञाश्च तु॥१

श०कौ० एतया कथंचिद्विधेयेऽपि तत्र लविधिस्तिबादिविध्योरप्येकवाक्यतेति चेत् सत्यं वास्तविकं मुक्त एव स्ती
अत एवादेशस्थानिता लकारा बोधका इति पक्षे एकत्वादिभानं यादेशार्थे आदेशिकर्तव्याः व
७ एवं णलादौ तिबादिद्वारकं लिडादिस्मरणं कल्प्यमिति महद्गौरवं न च परंपरासंबंधे
नैणलेव बोधकः शक्तिस्वरूपत्वात् अत एवापभ्रंशानां साधुस्मारकताभ्युपगमस्तावा
वै पीति दिक् तस्मात्स्थानिकि उद्दिमित्यादौ यथा आचार्यैरपि णल्व्याख्यानं सर्वसंमतं तथा
स्तु शास्त्रीयप्रक्रियायां सर्वत्र वस्तुतो वाचकता स्फोटैकनिष्ठा तत्र चाष्टौ पक्षाः वर्णस्फोटः
पदस्फोट वाक्यस्फोट अखंडपदस्फोटः तादृग्वाक्यस्फोट इत्थं पंचव्यक्तिस्फोटाः
वर्णपदवाक्यभेदेन त्रिविधो जातिस्फोट इति तथाहि किंचिद्वर्णव्यत्यासादिना श्रा
कवच्छेदकानुपूर्वीभंगस्य प्रतिपदमात्मसाजिकता तत्रैव केनचित्के विपर्ययमं घाकि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ग्रहो लोके न कस्यस्म [..] एणमित्यत्र विनिगमनाविरहाद्घटभोक्त्रभोदध इत्याद
विवकरकारखण्डर इत्यादीनां प्रयोगसमवायिनां सर्वेषामेव वर्णानां तत्तदानुपूर्व्या विशि
६ ष्टानां वाचकतेति वर्णस्फोटपक्षः कुतस्तर्हि तयोर्वाचकता न चेति चेदि विप्रतिपत्तिश्चेदिरं रामं
रामेण रामाय इत्येकत्रो हरी [..] इत्यादौ परिनिष्ठितं पदमेव वाकिं यानं शोद्र्यादिवाच
कः किं यांश्च कर्मत्वादेरित्यत्र विनिगमकाभावात्तयोः रामं इत्यादि परिनिष्ठितं पदमेव वा
चकं कर्मत्वादि विधिप्राप्त्यतिपदस्फोटपक्षः २ दधी दं हरेवावि स्तो वेत्यादावपि विनि
गमनाविरहतो त्वाद्वाक्यमेव विशिष्टार्थशक्तमिति वाक्यस्फोटपक्षः ३ एकः पद इति वद
कं पदं वाक्यं चेत्यबाधितप्रतीते वर्णातिरिक्तमेव पदं वाक्यं वा [..] अखण्डं वर्णव्यंग्यं एकत्वप्र
तीतिरौपाधिकी इति चेत् पटपितयोरापत्तेः कः पदार्थो भावविति चेत् भावः भावविशेषु ब

शा.कौ. कौतर्ह्यभवतीतिचेत्। त्वत्परिभाषितेषु द्व्यादिषु मात्रर्ह्यत न स्यात्तावता प्रमाणसिद्धं प्रत्याख्या
तुं शक्यते। अनियतपदार्थवादे गौरवमिति चेत्। व्यक्तौ यत्तात्तवापि नास्ति। उपाधौ यत्तात्तुल्य
भावत्वात्। किं च वर्णाभावत्वात्मनो नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां वा विभजनात्। भावविभाजकोपाधयस्तु घ
टविभाजकोपाधिवदेवानावश्यकाः। अस्मिंश्च पक्षे द्वये वर्णा अपि अनावश्यकाः। नन
नु भवतु सिद्धान्त इति चेत्। न। व्यंजकध्वनिविशेषोपहितः स्फोट एव गकार इत्यास्थानात् व्यव
हीयते इत्यभ्युपगमात्। नादमन्तरेण गकार इति चेत्। अद्वैतमस्तु। तेन विषयसंबंधज प
त्यक्त्वा निर्वचनीयं स्फोटस्वरूपमुक्तं वैचित्र्यकत्वं अत एव वाचस्पतिमिश्राः तत्त्वबिन्दौ
वस्तुतः ककारादति... गकारस्याभावादिति स्फोटवादमुपन्यास्यम् पथा
वा अस्मदं हेष्वपि ऋकारादिवर्णेषु वर्णान्तरसमानाकारैकदेशावभास तथा अप

से वर्णाववभासोपि भविष्यति । अत एव बोपदेवेन शक्तत्वस्वशक्तत्वे जाते लाघवमी
क्षतां औपाधिको वा भेदोस्तु वर्णानां तारमन्द्रवत् इति भर्तृहरिरप्याह पदे न वर्णा विद्यन्ते ८
वर्णेष्ववयवा न च वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चनेति तस्मादखंडं पद
वाक्यं वेति पंचापि व्यक्तिस्फोटावान्तरभेदाः ५ जातिस्फोटवादिनस्तु श्लोकोत्तरार्द्धे लौकिकश दि
श्री क्तताऽवच्छेदकतया घपक्षत्रयेपि यथायथं वाच्यम् अन्यथा सरो रस इत्यादाव
र्थविशेषप्रतीत्यनापत्तेः तत्र उपाधिरूपं उपाधिष्वपरं परासंबन्धो जातिरेव सा
च सर्वाधिष्ठानब्रह्मस्वरूपालिङ्कातयाच श कोशाद्यैव प्राक्तौ । व्रापिन्याय साम्प्रनाक्र
त्यधिकरणे श्याब्रह्मतत्वमेव तत्तदुपहितं वाच्यम् वाचकं च अविद्यावा अविद्य
क धर्मविशेषो वा जातिरिति पक्षे तु सर्वं वाचिकास्तु इत्याहुः अन्यत्वपेते पक्षाः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शा॰कौ॰ सिद्धांतग्रंथेषु तत्र तत्रोपनिबद्धाः तथाहि स्थानिवत्सूत्रे सर्वे सर्वपदादेशा इति भा
ष्यग्रंथः पद्यतेऽर्थोनेनेति अर्थवदिह पदं न तु सुप्तिङंतमेव तथा च एकदेशविकृतस्यानन्य
८ रित्यर्थ इति टीकाग्रंथश्च वर्णस्फोटेऽनुकूलः तथा सत्यामर्थाभिधानसमर्थस्यैवा
देशत्वमिति स्थानेंतर तमपरिभाषयैव तस्य स्थानिवत्त्वमित्याद्युनिर्वाहात्तदर्थं
यथासंख्यसूत्रं नारंभ्यमिति भाष्यमपि पदस्फोटे वाक्यस्फोटे चैव घ
कयेनोक्तमिति नेति भाष्यप्रतीकमुपादाय कैयटेन भाष्यार्थं तथा वर्णितो वे
णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वेति वदता तयोरखंडतायुक्ता नित्याः शब्दा इति
त्येषु शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमिति तत्र तत्र भाष्ये स्पष्टं डतोका
पायानिश्चलयंत्रेषु केतवानत राशिषु अयोघने शैलशृंगे सीमांगे कूटमस्त्रि

यामित्यमरः पस्पशायामेव प्रघट्टकान्तरे किंपुनरित्यादिभाष्यमुपादाय केचिद्वर्णस्फो
टं अपरे पदस्फोटं वाक्यस्फोटं चाहुरिति वदता कैयटेन अइउण् इत्यत्र व्यक्तिस्फोट
जातिस्फोटयोर्बलाबलं चिंतयता प्रत्याहाराह्निके अक्षरं न क्षरं विद्यादिति भाष्य
व्याख्यावसरे व्यवहारानित्यता तु वर्णपदवाक्यस्फोटानामनित्यत्वं तु जातिस्फोटस्येति
प्रतिपादयता अनुपदमेव ब्रूमस्तत्त्वमेव हि ध्वाद्यस्वरूपतयाकृतिर्भातीत्यर्थ इति व्याच
क्षाणेन सर्वे पक्षाः सूचिता एव यदा तु अविशेषेव जातिरिति पक्षः तदपि प्रायेणजाति
स्फोटस्यापि व्यवहारानित्यत्वेनेति अक्षरं न क्षरं विद्यादित्यस्य कैयटोपपाठान्तरं अ
र्थतोटंकितावितिसूत्रे च भाष्ये एवं वर्णस्फोटपदस्फोटाद्युक्तो अ सत्यमेव प्रकृतिप्रत्य
यविभागांतदर्थांश्चाश्रित्यव्यवहारागवगन्यायेन सत्यस्य पदस्फोटस्य व्युत्पादनमभिप्रेत

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

भू०कौ० मितितत्रैववैयय: अर्थवदधातु:स्वंरूपंशब्दस्येतपरस्तत्कालस्येत्यादिसूत्रेष्व पिस्पष्टमिदं
भाष्यकैयटादावित्यलंबहुना जातेश्चब्रह्मात्मकत्वमुक्तंहरिणासंबंधिभेदात्सैवभि
१० द्यमानागवादिषुजातिरित्युच्यतेतस्यांसर्वेशब्दाव्यवस्थिता:तांप्रातिकार्थंचधात्वर्थंचप्रचपदि
क्षतेसानित्यासामहानात्मातामाहुस्त्वतलादयइतिजाते:स्फोटत्वमपिप्रकल्पितामितिप्रघट्ट
कांतरेसमवाहअनेकव्यक्त्यभिव्यंग्याजातिस्फोटइतिस्मृताकैश्चिद्व्यक्तयएवास्याध्वनित्वेन
प्रकल्पिताइतिवचपीहाद्वेपक्षाडन्यत्तथापिवाक्यस्फोटपक्षेतात्पर्यंग्रंथकृतांतत्रापिजाति
स्फोटइत्यवधेयंपूर्वपूर्वोपमर्देनैवोत्तरोपन्यासात् तथाचप्रथममुत्पत्तेव्यवहाराधीनत
यासंपूर्णस्यवाक्यस्यविशिष्टप्राथमिक:शक्तिग्रहइतिनिर्विवादसर्ववापोकापभ्रंशसर्व
यवानांशक्तिमितिन्यायात्स्यप्रेनत्यज्यतइतिदिक्तत्रगणांपंथा:एकादिस्यलेउकारी देशा
त्वादीनितिगमनाविरहाण्णत्वादिकस्ययरस्यादिस्यलेपूर्वलोपाद्यपगमेनचव्याकरणानां

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ल कैंहसति अवयवशक्त्यैव रूपपादितया प्राथमिकशक्तिग्रहाविषयमारूपदृतितु सैकां
तिकैः पंथाः उक्तं च हरिणा तत्रयन्मुख्यमेकेषां तत्रैतेषां विपर्यय इति व्राह्मणार्थाय धाना
स्तिकश्चिद्बहूलेण कंवलेदेवदत्तादयो वा केतथैव स्युरनर्थका इति च एवं स्थिते निपा
ताद्योतकाविकरणाग्रनर्थका इत्यादि विचारोपि प्रक्रियादशापरमेव आह च प्रडा ति
दीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनं धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव तु तादृश इति द्
द्योत्यं खंड इत्यर्थः एवं च नामार्थयोरभेद एव संसर्गः प्रत्ययार्थप्रधानमित्यादि
व्युत्पत्तयो प्रक्रियाश्रया एव उक्तं च किं गर्भं जन्त्ये किं गर्भं कीदृगातीतिनोमते
विचारः फलितः सर्वः प्रकृतिप्रत्ययाश्रय इति आरोपितस्यापि पारमार्थिके उपायता
न विरुद्धा लिपिस्थूलारुन्धतीशाखाचंद्रादीनां लौकिकदृष्टांतानां प्रथैवादवा

ब्रह्मणः स्वतमिति स्थितं। आह च तदेवं वृत्तिकारान्वेषणाय प्रवृत्ताश्चिंतामणिं लब्धवानिति
वाशिष्ठरामायणे ॥३॥

प्र॰ कौ॰ ननु पंचकोशावतरणादीनां तत्रांतरसिद्धानां पूर्वं आसिद्धानां दीचेत् [illegible] आसिद्धानां प्रा
गेव दर्शितत्वात् तदेवं पक्षभेदेन अविद्येव ब्रह्मैव वा स्फूर्त्यधिष्ठानमिति ब्रह्मसत्यास्फो
११ टइति स्थितं आह च शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते इति सत्ताहार्दं भक्त्या भा
वनामनादिक्लेशात् एकं नायेन शाब्दविचाराय प्रवृत्तः सन् प्रसंगादेते आपनिषद
ब्रह्मण्यपि व्युत्पद्यतामिति मुनिप्रायेण भगवान् अत्र हरि विवर्तवादादिकमपि प्रस
गाद्युत्पादयत् तत्तंत्रांतरस्फुटप्रक्रते नातिवोपयुक्तं चेति नेह तन्यते ननु स्फो
टस्वरूपव्युत्पादनं स्यादेतत् चालि स्व चकारः सूचितं इत्यादि व्यवहारास्ते पावपूरणे
द्व संप्रपवतां तत्रैव वाचकत्वाभिमानं यथा बालानां पुस्तकः प्रपद्यन्ते यथा तथै
व भेदग्रहवतां मपीति वस्तुस्थितिः तत्त्वमिहापि प्रक्रियादिविभागे पारमार्थि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कल्पाभिमानवतामपि उपपद्यत एव शब्दानां तर्हि किमर्थं कल्पनायासानक्लेशः अत एव हि
भाष्यकारोपि शब्दो नित्योऽनित्यो वेति विकल्प उभयथापि व्याकरणारंभस्य निष्प्रत्यू
हत्वाद्यथास्थित एवोदासिष्यत इति चेत्सत्यं तुल्यत्यर्थं वस्तुस्थितिः कथिता पक्षभेदेषु हि शो
मुख्येषु मुख्यत्वादि तेषु तत्र तत्र परस्परविरुद्धतया भासमाना अपि प्रसिद्धांतग्रंथाव्यवस्थोप
यितुं शक्यते स्वार्थे द्रव्यादीनां पंचानां क्रमेण भानमित्यादि वक्ष्यमाणमपि कल्पन
यैवोपपादयितुं शक्यते इति दिक् ननु स्फोटशब्दो विषयः अस्तु च प्रकृति प्रत्ययादि
कल्पनया तच्छक्यत्वादनोपपत्तिः तथापि व्याकरणाध्ययनेस्यानुष्ठापकं किमिति चेत् नित्या
ध्ययनविधिरिति गृहाण श्रूयते हि ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोध्येयो ज्ञे
यश्चेति निष्कारणेन दृष्टकारणनिरपेक्षो नित्य इति यावत् कोयं ते अनुष्ठाप्यते अनेनेति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रा० को० कारणं फलं ब्राह्मणेन षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेत्यन्वयः। तथा च सांगवेदाध्ययन तदर्थ
ज्ञानहेतुत्वं धर्मो नित्यः संध्योपासनादिवदित्यर्थः श्रुतिरेषा तिहरदत्तादयः स्मृतिरिति तु
१२ति महाचार्याः तत्र यदि स्मृतिरेषा प्रमाणं तर्हि आगमः खल्वपीति भाष्ये आगम मूल
कत्वादागमः स्मृतिरेवेति व्याख्येयं अंगत्वं चांगत्वेन संस्तवात उक्तं हि शिक्षायां मु
खं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छंदसां विचितिः पदे शि
क्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते इति उपकारकत्वमप्यंगत्वं व्याकरणं हि प्र
र्थेविशेषमाश्रित्य स्वरविशेषादीन्विदधत् पदार्थविशेषनिर्णये उपयुज्यते
ज्योतिषमपि स्वाध्यायोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रति
पादयति निरुक्तं तु व्याकरणस्यैव परिशिष्टप्राय वाहुलकादि साधनानां लो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पागमविकारादीनां प्रायशस्तत्रसंग्रहात् छंदोविचितिरपि गायत्र्यादिलक्षणद्वारा गायत्र्या
यजतीत्यादिविध्यर्थनिर्णये उपयुज्यते। शिक्षापि वर्णोच्चारणप्रकारं दर्शयति कल्प
सूत्राण्यपि प्रकरणांतरपठितस्य न्यायलभ्यस्य शाखांतराधीतस्य चांगजातस्योपसं
हारेण प्रयोगं दर्शयंति तस्मात् षडप्यंगानि तेष्वपि प्रधानं व्याकरणं पदपदार्था
वगमस्य व्याकरणाधीनत्वात् वाक्यार्थज्ञानस्य तन्मूलकत्वात् अत एव तस्य शिक्षा
यां मुखत्वेन निरूपणं कृतं मन्वादिस्मृतिष्वपि षडंगाध्ययनविधयः प्रसिद्धा एव
स्वाध्यायविधिरि त्यर्थं ६ तथा चाध्ययनविधिर्व्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापक इति स्थितं तथा च संध्योपा
सनादेरभावे प्रत्यवायो ननुष्ठाने च पापक्षय इति यथा अपेयते तथा व्याकरणाध्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

यत्नस्यापि ऽननुष्ठाने ऽनुष्ठानेचबोध्यं रक्षाप्रभृतीनि फलांतराण्यपिसंति तथाचभाष्यं
कानिपुनरस्यप्रयोजनानि रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति अत्रप्रयुज्यतेप्रवर्त्यते ऽने
 नेतिकरणेल्युडंततः प्रयोजयतीतिकर्त्तरिव्युत्पत्त्या बाहुलकात्कर्त्तरिल्युडंतो वा उभयथाप्र
वर्त्तकविधिपरः पुल्लिंगः प्रयोजनशब्दः एकः फलपरः क्लीबेपरः उभयोर्नपुंसकमनपुं
सकेनेतिनपुंसकैकशेषेणैकवद्भावश्चवैकल्पिकस्तथाप्रश्नेवहुवचनं उत्तरेएकवचनं
चबोध्यं तत्र आगमः प्रवर्त्तकः रक्षोहलाघवासंदेहास्तुफलानीतिविवेकः तत्रप्रवर्त्तक
आगमोव्याख्यातः फलानिव्याख्यायंते तत्ररक्षावेदसंरक्षणं तथाहि भाषायामदृष्टा
लोपागमवर्णविकाराश्छंदसिदृश्यंते तेकेवलप्रयोगशरणैः प्रमादिकाः संभाव्येरन्
वैयाकरणस्तुलक्षणदर्शितदेवरूपंस्थापयति तत्रलोपोदाहरणं ॥ स्तनादेवेषुविवि

तत्रप्रयोगदृष्टी

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

देमितच्छः त्मना आत्मनेत्यर्थः मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मई त्याकारलोपः आगमो यथा दे न
वासः ब्राह्मणासः आज्जसेरसुगित्यसुगागमः लोपागमौ यथा देवा अदुह्र अदुह्र
तेत्यर्थः दुहे लङ् झोरुट् स्यादादेशो कृते लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तकारलोपः बहुलं
छंदसीति रुडागमः एतेन नाधिरदुह विप्स्वादत्तेधेनवो दुदुह्र इत्यादि लङंतमपि
व्याख्यातं वर्णविकारो यथा गृभ्णामि ति सौभ गृ लोपः हग्रहोर्भश्छंदसीति हस्येति
वक्तव्यमिति भकारः प्रत्ययोपि छंदसोस्ति यथा उज्जृभं च निग्राभं चेति उदिग्रह
इति सूत्रे उदग्राभ निग्राभौ च छंदसि स्रुगुद्यमन निपातनयोरिति वचनादुन्नि
पूर्वाद्ग्रहे र्घञ् तत्रोत्पूर्वात्सूत्रेण लोकेपि सिद्धो घञ् निपूर्वात्तु वार्त्तिकोक्ते छंद
स्येव संनिवेशो विशेषयुक्तः पात्र विशेषाः स्रुचः इहतु जुहूप भृतीरेवग्रहणं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

२० कौ० उह्यमंत्रेति जुहू मुख छति तिनिग्रामंत्रेत्यप स्थतां नियच्छतीति वचनात् भकारा
देशः प्रागेव जहोपि प्रयोजनं तथाहि यत्रांगजातं पूर्णमुपदिष्टं सा प्रकृतिः यथा
१८ दर्शपूर्णमासे यत्र नोपदिष्टं सा विकृतिः यथा सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इति
विहितो यागः तत्र विकृतस्य विधेर्विषयभूतायां भावनायां करणीभूते यागे उपकारा
कांक्षायां तत्स्वेन प्राकृतमंगजातं प्राप्यते वैदिके कर्मणि तादृशानामेवांगानामपेक्षित त
त्वात् तस्मात्प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति पूर्वमीमांसायां स्थितं तत्र यस्यांगस्य प्रकृतौ
य [redacted] उपकारः क्लृप्तस्तस्य विकृतावसं
भवे निवृत्तिः मंत्राश्च प्रयोगं तेषां चानुष्ठेयार्थप्रकाशनं कार्यं तत्र प्रकृतौ यस्य मंत्रस्य
पदाभिधेयं तत्र वैकृते सा कल्पेन नास्ति तदा कृतस्य मंत्रस्य निवृत्तिः यथा अ

तेषामेव प्रकृतौ क्लृप्तसामर्थ्यत्वा
त् विशेषस्यैकदेशत्वात् ते
दिनाशाकप्तात्वात्

१ वरक्षोदिवः सर्वलंवध्यासमित्यव [redacted] घातमंत्रस्यक्वचिल्लेषु यस्यलेकदेशास्या
भिधेयंनास्तितस्यतावन्मात्रंनिवर्त्यते यथा अग्नयेत्वाजुष्टंनिर्वपामीत्यस्यमंत्रस्यावय
वभूतंदेवताभिधायिपदं औषधद्रव्यकत्वेन एकदेवताकत्वेन वाग्नेयविकारभूतेसौर्येनि
र्वर्तते अपिशब्देनचलुप्तकारकत्तयाभिवर्तमाने एकारोपिनिवर्तते अकारांते तत्प्रकृ
तिसंनिधानेनैवहि एकारस्यसंप्रदानवाच्यम् अकारांतात्तु यप्रादस्यततश्चतुर्थ्यंतं सूर्या
येत्याद्युदात्त अग्नयइत्यस्यमध्योदात्तस्यस्थाने ऊहं सोद्यं प्रकृत्यूहः लिंगस्य क्वचिदूहः
यथादेवीरापः शुद्धाः स्थेत्यप्सुविनियुक्तो मंत्रः तस्याज्येऊहः देवाज्यशुद्धमसीतिप्रत्यय
मात्रस्य क्वचिदूहः यथा मामेमांसंविकथा इतिपुरोडासे वदानमंत्रः तस्यधानास्वूहः
मामेष्ठमास्संविजिघ्वामित्यादिरितिहरदत्तादयः याज्ञिकास्तुसंविग्ध्वमित्यूहमाहुः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श० कौ० युक्तं चैतत् पक्षे तावन्निद्धतयाविजिरपथ्याऽवेइत्यस्य प्रयोगो नत्वप्रोविजीमयवलन
योरित्यस्येत्यवधारणात् लाघवमपि प्रयोजनं तथाहि अध्यापनं ब्राह्मणस्य वृत्तिः
१५ तन्निर्वाहश्च वैदुष्याधीनः वैदुष्यं च साध्वसाधुविवेकः स च न प्रतिपदपाठादिना
संभवति शब्दानामानंत्यात् तस्मादुत्सर्गापवादरूपलक्षणद्वारा तद्बोधने लाघवं
अन्यथा तु गौरवम् असंदेहोऽपि प्रयोजनं तथाहि स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेते
ति श्रूयते तत्र संदेहः कर्मधारयो वा स्याद् बहुव्रीहिर्वेति तत्र कर्मधारयपक्षे पृषतीश
ब्दे तमेव लक्षणया पृषत्वती बिंदुमती गौरभिधीयते स्थूलापिशेवा बिंदूनां
तु स्थौल्यं तानवं वा यथा तथास्तु बहुव्रीहौ तु स्थौल्यं पृषत्स्व नैति गौस्तु स्थूला कृ
शा वेत्यत्र नादरः तत्र लकाराकार उदात्तत्वं द्वन्द्वापूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव पाक

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ति रणेण बहुव्रीहिर्निश्चितो ततश्च निश्चयेन प्रतिबंधात्तत्संशयानुत्पादः स्पष्टवासंदेहः अ
र्थीभावेऽव्ययीभावादसंदेहमिति तस्यापि द्वितीयेन पर्यायेण अव्ययीभावतत्पुरुषसंशोद
यमपोह भवतीति द्वितीये उपपादयिष्यमाणत्वात् अत एवोभयथाप्यनिष्प्रयोगः अ
दुत्तायामसंहितमिति अथासंहितयेति च एवमपि दूयीतस्यापहृतस्यापहृतो भक्षयामी
त्यादावपि स्वरेणैव बहुव्रीहिनिर्णये इन्द्रपीताधिकरणे अश्वेयाकेरणात्प्राति स्पार्थदं क
त्वाचिंतास्यायेन वानेयमिति दिक् तदेवं रक्षोहत्वा लाघवासंदेहव्यानिवृत्त्यादि फला
ता नि व्याख्यातानि आगमस्तु प्रवर्त्तकः इत्युक्तं भाष्ये तु संदर्भेण अदृष्टफलेच तु ष्टयस्य प्राकृप्रध्या
दाप्रवर्त्तके वक्ष्ये मध्ये तदुक्तापफलसंदर्शनान्नित्यानामपि फलपर्यवसानमस्ती
ति सूचितं फलं तु पापक्षयः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा धर्मेण पापमपनुदतीति विहितस्यानुष्ठ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श्रा॰ कौ॰ ष्ठानान्निंदितस्य च सेवनात् अनिग्रहाच्चेंद्रियाणां नरः पतनमृच्छतीत्यादिवचनाती
हसाधकानीति दिक् इमानी च भूयइत्यादिना ध्येणप्रवर्तकवचनां तत्राणि उदाहृत्य
३६ व्याख्यातानी तद्यथा तेसुराहेलयोहेलय इतिकुर्वंतः पराबभूवुस्तद्ब्राह्मणेन न म्लेछि
तवै नापभाषितवै म्लेछो हवा एष यदपशब्द इति ब्राह्मणं अत्र न म्लेछितवा इत्यस्य वि
वरणं नापभाषितवै इति उभय नापि कृत्यार्थे तवैकेन केन्य त्वन इति तवे प्रत्ययः धा
तूनामनेकार्थतया निन्दा वचनान्म्लेछधातोः कर्मणि घञ् तेनापशब्दसामानाधिक
रण्यं न विरुध्यते अत्र न म्लेछितव्यमिति निषेधस्य तेऽसुरा इत्यादिरर्थवादः नवे
हरात्रिमत्र न्यायेन अर्थवादिकं फलमस्ति तिवाच्यम् द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फल
श्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायेन अपापश्लोकश्रवणं वत्रार्थस्य मात्रपरत्वात् प्रकरणे स

असंगेहयंनिषेध इति पर्वाणस्तर्वाणो नामेत्यादावुत्तरग्रंथे भाष्यकारैरेव स्फुटीकरि
ष्यते अत एव इहापि पराभूता मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणमिति नोपसंहृतं किं तु म्लेच्छा
मा भूमेत्येव म्लेच्छादिंघा शास्त्रबोधितविपरीतानुष्ठानादिति भावः अत्र हे हे प्रयो
गे हे हयोरिति प्लुतप्लुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभावे च कर्त्तव्ये तदकरणं म्लेच्छत्वमित्युक्ते ननु
सर्वं प्लुतः साहसमानविहिता विभाषा वा कर्त्तव्या इति भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वान्तेषु दोषः इ
ति चेत् सत्यं अत एवापरितोषाद्वाक्यस्य द्विर्वचनं म्लेच्छनमित्युपरेत्याख्यातं स
र्वस्य द्वे इत्यत्र पदग्रहणस्य चोदितत्वादिति तेषां भावः ननु नेदं शास्त्रीयं द्विर्वचनं किं
तु तात्पर्यद्योतनार्थमैच्छिकः पुनः प्रयोगः अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति
चेत् तर्ह्याम्रेडितस्वरानुपपत्तिः यद्वा [illegible] तत्राम्रेडितस्वरविनिर्मुक्त एव पाठस्त

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शा॰ कौ॰ ह्रीं रिष्टादेरेफस्य लत्वमपशब्द इत्यवधेयं इदं च भाष्यादिषु प्रसिद्धं श्रुतिपाठमनुसृत्य स
माख्यातं ॥ अयं च [redacted] पाठः कश्चिद्ब्राह्मणायामन्वेषणीयः माध्यंदिनानां शतपथब्राह्म
३७ णे तु हेलवो हेलव इति वदंत इति पठितात् तस्माद्ब्राह्मणेन म्लेच्छ इति पठ्यते। तत्र यका
रस्य स्थाने वकारोपशब्द इति स्पष्टमेव तत पाठविशेषाद्युपपद्यते ॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्ण
तो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपरा
धादिति। स्वरेण स्वरतः हीयमानया प्रयोगाद्विति तसिः ॥ मिथ्याप्रयुक्तो यदर्थं प्रतिपाद
नाय प्रयुक्तस्तं तोर्थान्तरं स्वरवर्णाघोषात्प्रतिपादयन्नु ॥ अतएव तमर्थं नाहेत्यर्थः
वाग्वज्रो हिंसकत्वात् । यजमानं हिनस्तीति यथा व्ययुक्ता [illegible] ब्राह्मणो यजमाने धर्मोत्पत्तिः ।
एवमध्वर्युक्ता [illegible] प्रयोगाद्यजमानं प्रत्यवायी इत्यर्थः ॥ यथेत्युदाहरणम्। इन्द्रशत्रुः इ
न्द्रशत्रुशब्दः। पुरा किल विश्वरूपाख्यो त्वष्टुः पुत्र इन्द्रेण हतः सति कुपितस्त्वष्टा इन्द्रस्य हन्ता

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रं त्वष्टा स्वपुत्रो नतरमुत्तिपादयितुमाभिचारिकं यागं कृतवान्: तत्र वृ इन्द्रस्य शातयिता धातुः हिंस
क इति यावत् तथाभूतः सन् वर्धस्वेति प्रतिपादयितुं इन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति प्रयुक्तः एवं नाच्छद दे
रौणादिकः क्विन् प्रत्ययः प्रज्ञादिगणे निपातनाद्ध्रस्वत्वम् । इन्द्रशत्रुत्वस्य विधेयत्वान्न सम्बो
धनविभक्तिः तस्याश्च अनुवाद्यविषयकत्वात् । अत एव राजन् युध्यस्व राजा भव युध्यस्वेत्य
नयोर्व्यवस्थयैव प्रयोगः जेतात्वं भूयासमिति फले संबोधनविभक्तिर्न तु विधेयत्वेऽपीति । एवं स्थि
ते इन्द्रशत्रुशब्दे तत्पुरुषसमासप्रयुक्तोऽन्तोदात्तत्वं कर्तव्यं प्रमादादाद्युदात्तः कृतो लोके । तु यावत्पूर्वपद
प्रकृतिस्वरेण बहुव्रीहिसमर्थो लब्धः इन्द्रो हि घातयिता आदिके अंशे इत्यादिना अन्तप्रत्यये कृते इन्द्रश
त्रुशब्द आद्युदात्तो सम्पादितः तेनेन्द्र एवास्य हिंसकः सम्पन्न इति । श्रूयते तीति हासपुराणादिषु प्रसि
द्धम् । तदिहोदाहरणत्वेनोक्तम् । स्यादेतत् । पुत्रकर्म णीत्यकर्मत्येह भवितव्यम् । सा वै स्वरद तै २
पवहुव्रीहौ सर्वविधिषु इति । अत्राहुः । जपादिपर्युदासेन मन्त्रेष्वेव कस्मिन्निति विधीयते । स्वरूपा
प्रयुज्यमानस्य मन्त्रो न भवति । तदुक्तं दलक्षणे जैमिनिना । अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमिति ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शा. कौ. आपस्तंब स्वाहा। अनाम्नातान्यमंत्राय यथाप्रवरमोहनामधेयग्रहणानीति। अत एव मन्त्रो हीन
इति पाठस्य शिक्षायां प्रसिद्धत्वेपि ऊसमानस्यामन्त्रत्वापत्तेः इन्द्रशत्रुरिति वाक्यस्यासंगतः।
२८ स्यादतो मन्त्रशब्द इह शब्दमात्रपर इत्याशयेन भाष्ये दुष्टः शब्द इति पठितम्। न च स्वाहेन्द्रशत्रु
र्वर्द्धस्वेतीति वेदे पठ्यत एवेति चेत्। सत्यम्। ऊहितं पदं मन्त्रमूलं अनुकार्यं तदनुकरणस्यापि
अर्थपरस्यानुकार्यस्य लौकिकत्वानपायात्। ननु इन्द्रशत्रुशब्दस्य लौकिकत्वे कथं स्वरप्रयुक्तयोर्गु
णदोषयोः प्रसक्तिः स्वरस्य वेदमात्रविषयकत्वादिति चेत्। न। स्वरविधौ छन्दोधिकाराभावात्। एता
वानेव भेदः यच्छन्दसि नित्ये स्वर्यमेकश्रुति वा व्यवस्थयाश्रीयते। लौकिके त्वेकोविकल्पः। अत एव
एकश्रुत्यादिसूत्रपाठक्रमे स्वर्येण वा तपक्षद्वयमपि तत्र तत्रोपन्यस्तमिति वक्ष्यामः। ननु एवं उच्चैस्तरां
वेति सूत्राद्विकल्पानुवृत्त्यैव सिद्धौ विभाषा छन्दसीत्यत्र विभाषाग्रहणं व्यर्थः स्यात् प्रसज्यप्रतिषेधे तु
नायं दोषः। यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्तये पुनर्विभाषाग्रहणात्। न च पर्युदासपक्षेप्येवमेवास्त्विति
वाच्यम्। नित्यविकल्पविध्योर्विषयभेदस्यावश्यकत्वात्। आरम्भसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिसिद्धेः प्र
सज्यप्रतिषेधे तु नारम्भसामर्थ्यम्। उदाहृतेषु मन्त्रेषु चरितार्थस्य पूर्वविधेस्तत्तदर्थं छन्दोमात्रविष

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

यकेणैवाघसंभवात्। नचगुणादीनां पूर्वं समन्त्रिमन्त्रब्राह्मणान्तरत्वात्। तस्मादसमर्थसमासमाश्रि
त्यापि पुंसज्ञप्रतिषेधएवागत्यास्वीकर्तुमुचितम्। चेन्न। पर्युदासपक्षेपि मन्त्रेनित्यंब्राह्मणेवेति विषयविभा
गसंभवेन यज्ञकर्मणीत्यस्य निरुक्तेय विभागाग्रहणसंभवात्। उक्तापत्तितोषादेवतु केचि
द्वेयाद्विधुपसज्ञप्रतिषेधमाश्रित्य इहाप्यकश्रुतेः प्राप्तोसत्यां तदकरणं बहुव्रीहिःस्थक
रणं चस्वरतोपराधाडित्यस्यार्थ इत्याहुः। श्रूयते च यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्य
ते। अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्। निगदेन पाठमात्रेण। शुष्कैध इन्धना
न्तेन क्लीबेन एधःशब्देन अकारान्तेन वा पुंल्लिङ्गेन निर्वाह्यम्। न ज्वलति न प्रकाशयति नि
ष्फलं भवतीत्यर्थः। निरुक्तेपि। अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा चेत्युपक्रम्य स्थाणु
रयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न जानाति योर्थं योर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति
ज्ञानविधूतपाप्मेति मंत्रमुपन्यस्य यज्ञनमविज्ञातमित्यादि पठितम्। तत्रापि गृहीतं

शाब्दतः अविज्ञानं त्वर्थतः प्रकृतिप्रत्ययाद्यविभागेन वेत्यादिशेषं प्राग्वत् । अन्यत्रापि श्रूयते
एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति । एतच्चैकः पूर्वपरयो

रिति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति । एतन्मूलकमेव कात्यायनप्रणीतेषु भ्राजाख्येषु श्लोकेषु स्मर्य
ते यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले । सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वा
ग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैरिति । दुष्यति चापशब्दैरित्यत्र वैयाकरणः कर्ता सामर्थ्या
द्बोध्यः । तथा अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्वि
वायमहं वदेत् । अयमहं पित्यस्यात्र कर्मणो वा नेति पराभूति गतिसंज्ञा । तत्र गतिसमासे
पि अस्यवामीयमित्यादौ विवृतिकरणात्तद्ववि भक्तेर्लुक् । याज्ञिकाः पठन्ति । प्रया
जाः सविभक्तिकाः कार्या इति यद्यपि प्रकृतौ यजमानश्रीः सविभक्तिका एव पठ्य
न्ते तथापि यथा धाना दन्तानां यजमान उद्देश्ये याथा वानुस्याधादिवाक्य स्वस्वाच्य

तस्य महती विपरस्थानदाने मिनिर्कोपुनराधेयेष्टिं विधीयते भेदस्मात् प्रयाजाः सवि
भक्तिका इति। तत्र केवलविभक्तेः प्रयोगानुहत्वात् स्वकृतिराक्षिप्यते सावाग्निस्वरूपान
नुयाकाचित्। निरुक्ते देवताकाण्डे अथ किंदेवताः प्रयाजानुयाजा इति प्रश्नमवतार्य
मन्त्रवर्णादानुदाहृत्य आग्नेया इति निश्चितिरित्युपसंहृतवान्। तस्मादादित्यस्यैव प्र
याजेष्वनन्तरो विभक्त्यादिश्च शब्दप्रकृतिकाः प्रयन्तु इत्यादिरग्नितयेष्वेष प्रष्टव्यम्
८ तथात्रापि। यो वा इमां पृथः स्वरमक्षरं सो वा वाचं विदधाति सऋषि लिंजीनु इति। पि
दंपदभिनिसंस्थितककुवना येवीप्सायामिति शास्त्रास्वर उदात्तो दिः प्रक्षर्व्यूजेन मह
तोऽच्युतात्मलिजमहवो त्यालिंजीवा यजमानः आर्त्विजः आहतीत्यालिंजीनो याजकः।।
यत्रालिंगप्सास्वरजा विति सूत्रेण यद्दालिंगं तत्र आहतीति वोपसंख्यानप्रातिवा
र्तिकेन नञ्‌• यजने याजने चाविदुष एवाधिकार इति भावः। स्वरो वेदपि वा हवाऽस्यम

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श्रा० कौ० अवर्णो ऽवत्वाद्दिध्नां ग्रावत्वादिवाक् उक्तः पश्यन् सन्तु पिबेत्याद्येः इति तदुपरिष्ठानं
भवतीति भाष्यम्। वा सनी इति तदुः प्रमानिति तु अमरस्य प्रमाद इत्येके। वस्तुतस्तु क
२० भाष्यानुरोधाद् अमरग्रन्थे पुंस्त्वायोगमात्रं नु वदे घं न त्वन्ययोगोपि। तथा च पुन्न
पुंसकवर्गे। स्याद्वास्तु हिङ्गु इति तदु इति त्रिकाण्डशेषः। अत एव इति तदुभावपि इति ताप्यय ता
तीत्यपि उक्तं ग्रन्थे अपि संगच्छत इति दिक्। याज्ञिकाः पठन्ति आहिताग्निः सपत्नी
दं पयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति। तथा दशाग्नेः तः स्व कालं पुत्रस्य
जातस्य नाम विदध्यात् पौषवदाघृतं रतस्य प्रपितृद्वं त्रिपुरुषानुक्रमनाम प्रतिष्ठि
तं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति। ना
मकरणे अपि मिश्रणेः पितुर्ये त्रयः पुरुषास्तान् अनुकीर्तयति अभिधत्ते इति त्रिपुरुषानुक्रम०

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । त्रिपुरुषमित्यत्र पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः । मूलविभुजादित्वात्कः
यत्तु उपपदाविवक्षायां आतश्चोपसर्ग इति कं कृत्वा ततः षष्ठीतत्पुरुष इति तत्तु कर्मण्य
णिति सूत्रे अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेनेति वार्तिकस्य नदीसूत्रे व्याख्या
ख्यानं मूलविभुजादित्वात्क इति भाष्यस्य च अननुगुणं । अत एव गोगायकमादिस्थानां संज्ञा
यां त्वं मिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु प्रथमं कर्मणो विवक्षायां अनुपपदं व्युत्पाद्य पश्चात्कर्मसम्ब
न्धेऽपि विवक्षितेऽपि वार्तिकादिकं उपपद्यममेव कर्मविवक्षामभिप्रेत्य । अन्यथा कृतपूर्व्यादि
षु का गतिः । एतत एव शाकं चषु दुपहन्नुमिति भाष्यव्याख्यायां वह्निंगस्त्रीत्वप्रतीत्या अ
नङ्गः । पदसंस्कारे न विहन्यत इति कैयटोऽपि वक्ष्यति विवक्षा च लोकप्रसिद्ध्यनुसा
रिणीति तत्स्वार्थे नेति विपराभ्यां जेरित्यादावपि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यत इति मुप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

५

श्रा॰को॰ स्तुम्पाविजयतीत्यादिनाप्रापादनीयमितिदिक्। तथाच ऋग्वेदएवपठ्यते॰ सुदेवोऽसि
वरुणयस्यतेसप्तसिंधवः। अनुक्षरन्तिकाकुदंसूर्म्यंसुषिरामिव॥ त्रिं॰ अस्यार्थः हेवरु
२१ णसत्यदेवोऽसियस्यतेकाकुदंतालुकाकुजिह्वासाउच्यतेतालुजिह्वायतेऽस्मिन्नितिकाकु
दम्। वदेःकल्पेसप्तानाम[र्थः]। धातूनामनेकार्थत्वात् ततोऽश्वेमयेककुदान्नमित्यधिकर
णेकः संप्रसारणमापइतितस्यरूपेशकंध्वादित्वात्पररूपम्। तदुप्रकरणे इत्यदधिक
रणेकपृषोदरादित्वात्उभावस्यलोपइत्यस्मानिरुक्तकारस्योच्यतेवासप्तसिंधवइव
सिंधवोविभक्तेयःअनुक्षरंतितालुप्राप्यप्रकाशन्ते इत्यर्थः। अत्रदृष्टांतः यथा
सुच्छिद्रांलोहमयींप्रतिमांप्रविश्याग्निःप्रकाशतेतथैवतालु। अग्निर्हितत्रत्यंमलं
भस्मीकृत्यप्रतिमांशुद्धांकरोतितथाविभक्तयोपिशारीरंपापमपाकुर्वन्तीति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

भाव: सूमी स्थूणाय: प्रतिमेत्यमर: स्मर्यते यो स्मै ज्वलनी भाहिंगे स्यत्ये वेगुरुता
ल्पगाइति। अभिपूर्वे इत्यत्र वा छन्दसीत्यनुवृत्तेर्यं णादेश: सुषिरा भिर्वेत्यत्रा शास्त्र
घवूत्र भेदोपवारोवेमाह: स्वसूतस्सु ऊष सुषिमेष्कम धोर इति मत्वर्थीयो प्रत्यय:
रन्ध्रे श्वभ्रं वपा सुषिरित्यमर: । रन्ध्रे सुषिरं श्रोत्रिवासु सुषिरस्य नीति सुषिरितेनो
र स्वामी। गर्ते रानीन्वि तेवाघ क्रियामे सुषिरं श्रोत्रशास्वत: इति प्रयोजन प्रपञ्च:॥
इत्यविषय प्रयोजनयो: कर्केयो: सम्बन्धाधिकारिणाव्वेकेप्राधावे वेति दृष्ट इक्को।
इहयेन प्रयोजनं पृष्ठतेनाइ नाएवतत्स्थ इत्यं प्रत्यवतिष्ठते॰ ननु यथाधीष्येत्यावा
र्येणोक्ते प्रयोजनप्रसंगे वेदमधीयते नवेदंगभूतं व्याकरणमध्येष्यते।
तत्किं प्रयोजनवर्णनक्लेशेनेति। अत्रेदमुत्तरमप्राथियेण दानीतनानामल्पायुष्क

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्वाद्विप्रबहुलत्वाच्च प्रधानभूतो वेदस्तावत्साङ्गे। तदध्ययनकाले च बालानां प्रयोजनादिकं
प्रष्टुमसमर्थाः शिष्यगुरुणा उपदिश्यमानं वेदं गृह्णन्तीति युक्तम्। अतो गृहीतवेदाः प्रौ
ढिमापन्ना विवाहार्थं त्वरमाणा व्याकरणाध्ययनाय गुरुणा प्रेर्यमाणा अपि न सहसा प्र
वर्त्तन्ते। वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः अनर्थकं व्याकरणमिति वि
प्रत्य[illegible]वातिष्ठन्ते। तान्प्रति बोधकमेव प्रयोजनादिवर्णनम्। पूर्वकल्पे तु व्याकरणशिक्षा
दीनि लक्षणानि प्रथमं पाठयित्वा [illegible] तल्लक्षणानुसन्धानपूर्वकं लक्ष्यभूतं वेदं
ग्राहयन्तः स्थिताः तदा परं बाला अवश्याध्येये व्याकरणपाठे प्रयोजनप्रश्नविरहेत प्रति
पादनमपि न कर्त्तव्यमेवेति। यद्यपि श्रावण्यां प्रोष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि। यु
क्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान्। ततः परन्तु छन्दांसि शुक्लेषु निय

नः पठेत्। वेदांगानि रहस्यानि च कल्पपक्षेषु संपठेदिति मनुवचनस्य तत्र ऊर्ध्वं मनन्यायेष्वं
गान्यधीयीतेत्यादिस्मृत्यंतराणां च पर्यालोचनं यावद्वेदांगाध्ययनस्य समकालता
लभ्यते तथापि ऋषिवचनत्वाविशेषात् भाष्यकारोक्ते मानवादिस्मृत्या व्रीहियववद्विकल्प
एवेति तत्त्वम्। तदेवमनुवचनस्य वैकुष्ठायमस्तु स्थत्वात् साधुशब्दव्युत्पादनं कर्तव्यमिति
स्थितम्। ननु किमिदं साधुत्वम्। साधयति बोधयतीति साधुः शक्तिबुम स्या बोधकत्वं
तदिति चेन्न। गाव्यादावपि तत्सत्वात्। शक्तत्वं तदिति चेन्न। अपवर्तीत्यादौ विकरणनाम
साधुतापत्तेः। तेषामनर्थकत्वात्। डुपूर्वपलेहृत्यादीनां साधुतापत्तेश्च। लाक्षणिके
ष्वव्याप्तेश्च। तेषामपि लक्षणेऽर्थे शक्तिकल्पने कतायामस्तु। अपभ्रंशस्यादिष्वतिप्रसक्तेः।
वृत्तिमत्त्वं तदिति चेन्न। घृतकेषु निपातेष्वव्याप्तेः। औपसंदानिकौ शक्तिरेव द्योतनेति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वा. को. चेन्न। प्रोत्कर्षजित्वश्रोत्तरटत्वयोरविशेषेण विनिगमनाविरहात्। व्यक्तेस्तापत्तौ व्याप्त
ज्यन्तेति शक्तौ विश्रान्तेः तत्र च भूर्यादिवचनाप्रवृत्तेरस्थापत्तिः न च जातिविशेषा एव सा
२२ धुत्वेति वाच्यम्। कत्वादिना सकृतापत्तेरिति। अत्राहुः अनपभ्रंशतानादियुक्तासु पद
योऽयत। व्यक्तियाद्यऽजनीया वा जातिः का पुनः साधुत्वेति। अत्र सार्थः शक्तिवैकल्यादि ल्प्या
प्रयुक्तमन्यो न्यारणमपभ्रंशानतादिरहोऽनपभ्रंशतानामेव साधुता। सा चार्थ
विशेषान्तर्भावेनैव। तथा हि। पदमूर्ध्वैश्च कालक्षण्या वा बोधयितुं द्योतयितुं वा याद
क कश्शब्दो नादिः प्रयु क्तः किन्नैर्षदोषादनर्थात्वं प्राप्तः सोऽसाधुः। अन्यथा तु सा
धुरिति। यपि गाव्यादिष्वेव प्रथमं भुतत्वाः सन्तः शक्तानप्रयुञ्जते तेषामप्यन्यथा च
रणमस्त्येव। तत्र च दोषप्रयोज्यतास्त्येव। मूलप्रयोक्तुः प्रमादाद्यनन्तरप्रसक्तत्। यद्वा।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अनादिता साधुता। अनादिमिति नुश्लोके भावप्रधानो निर्देशः। आदरभावोऽनादिरि
ति वा। असंदेह इति कन्तरूपः। अभ्युदययोग्यता वा साधुता। एतेन तत्त्वख्यापकपृथिवी
त्वेन शालिभिर्गोभ्यो जातिविशेषो वेति। यत्तु जातिसंकर इत्युक्तं तन्न। गुणगतजातेन
सादोषत्वात्। तथाहि। व्यपदेशवदनादेरनोष्ठ्यावर्णे एवं पूर्वं श्रुतास्तस्य कुआदि
व्यवहितस्य ओष्ठ्यवर्णेषु श्रुतेषु यदनुमानं जायते तदोष्ठ्यानोष्ठ्यसाधारणतदनुमा
पकजात्यंगीकारस्यैव युक्ते। न तु तन्न ध्याप्यमानाजातिस्वीकारः। ओष्ठ्यव
र्णत्वस्य साधारणजातेः प्राग्गृहीतत्वेनानुमितिसामग्रीविकल्पात्। वस्तुतस्तु उपा
धिसंकरवदेव जातिसंकरोऽपि न दोषाय। दूषकतावीजानिरुक्तेः। विनिगमकाभावे
न भूतत्वमूर्तत्वयोरिव शरीरत्वपृथिवीत्वयोर्द्वयोरपि जातित्वभंगापत्तेश्चात मा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श०कौ० चतुर्विधमपि साधुत्वं निर्दोषं व्याकुर्वैकगम्यच्चाण्एवमसाधुत्वमपि चतुर्धाऽपभ्रष्ट
तासाधिताप्रत्यायनयोग्यता तद्वद्वृद्धकजातिविशेषो वेति। टिघुभादिसंज्ञास्वपि
२४ पिपुण्यपापजनकता रूपं साधुत्वं साधुत्वेन सास्नाद्यपि अपभ्रंशत्वं रूपं साधुत
मस्त्येवातद्वाण्भामनपवृत्तावुपयोगी। भस्यत्यादिसूत्रनिर्देशात्कुत्वकस्मान्नो
भवतीत्यादिभाष्याच्चेत्याहुः। एवं चानादित्वमभ्युदययोग्यत्वं वा अपभ्रंशत्व
मत्रिणेन सिद्धमिति किंतु पौरुषेयसंकेतविरहविशिष्टेनेत्यवधेयम्। तदुक्तं
मायास्वेताः स्वेच्छयासंज्ञाः क्रियंते टिघुभादयः। कथं नु तासां साधुत्वेनैव ताः सा
साधवो मताः अपभ्रंशरूपत्वान्नाप्यासामपशब्दता। हस्तचेष्टादिवल्लौकिकतथा
संकेतिता इमाः॥ ततश्चतासां प्रयोगे भ्युदयः प्रत्यवायोपि वा भवेत्। लाघवेनाथवा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

र्थं प्रयुज्यंते तु केवलमिति तदयं निर्गलितोऽर्थः। यः स्वेता: स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्त
इति पक्षेऽप्यनिदं प्रथमाः शब्दाः साधवः परिकीर्तिताः। त एव शक्तिवैकल्यप्रमा
दालसतादिभिः। अन्यथोच्चारिताः पुंभिरप[श]ब्दा इतीरिता इति वै साध्वसाधुलक्षणे
ऽप्याश्रीयमाणे टिघुभादीनां साध्वसाधुबहिर्भावः स्पष्ट एव तेषामप्यनादित्वेति प
क्षे तु वक्तुर्विवक्षा प्रामाण्यात् कानापुंता स्यैव। उक्तं च बाध्यवेत्तायं नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि
कश्चित्वानिलक्षणं वस्तुसम्बन्धो डित्थादिषु गवादिवत्। तु श्व्यादीनां शास्त्रेऽस्मिन्नेकल्क
वच्छेदलक्षणः। अकृत्रिमोऽभिसम्बन्धो विशेषणविशेष्यवदिति पक्षद्वयेऽप्यनुशा
सनविषयाणि निर्विवादेति। नामकरणे त्वयं विशेषः कृतं कुर्यान्न तद्धितमित्यादि २
स्य स्मृत्याविरोधिनामेव साधुता। तद्विरोधिनां तु देशभाषायास्तु साधुत्वे प्रमाणानं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रा० कौ० वृक्षीमस्त्रीत्यादिनामधेयानां साधुत्वे वर्तते तद्धलन्तस्य स्त्रैवार्तिकमात्राभावस्येदमु
२५ रि टीकेष्यते। इति साधुत्वनिर्वचनम्। तुल्यादृत्र्यप्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनया उत्स
र्गापवादरूपलक्षणैरेवेन तु साध्वसाध्वोर्वाऽनन्तत्वस्य वा प्रतिपदपाठेन। शब्दा
नामानन्त्येन तदसंभवादित्युक्तम्। न्यायादेतत्। लक्षणप्रणयनमपि किं जातिपक्ष
माश्रित्य उत व्यक्तिपक्षम्। आद्ये ऽकृतीय वाव्यतेन बाधितमेवेति नासिध्येत्।
तथा हि जातौ पदार्थे द्वयोर्विध्योः परस्परपरिहारेण तत्तज्जात्याक्रान्ते सकलवि
षयेष्वप्रत्तयोः कश्चिदेकत्र प्रसंगे परस्परप्रतिबन्धाद्प्रवृत्तिरेव स्यात् तस्य पति ३
अप्रतिपक्षत्वात्। तथा च वक्ष्यति। अप्राप्तिपत्तिर्वा नयोस्तुल्यबलत्वादिति तत्र विप्र
तिषेधसूत्रं विध्यर्थं परं तावद्भवतीति। तस्मिंश्च कृते यदि पूर्वस्य निमित्तमस्ति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तर्हि भवत्येव तत्र। यथा पिबकीत्यत्र भिन्नदुहिहरितिस्थिते परत्वाद्धिभावे कृते पुनः प्र
संगविज्ञानाद्द्वित्वं भवति। तद्वदेवं जातिपक्षे तु पुनः प्रसंगविज्ञानं यद्यपि सिध्यति
तथापि सकृद्गताविति न सिध्यति। तथा च। जुहुतात्त्वमित्यत्र जुहुहि इति स्थिते धि
भावं बाधित्वा परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावेन स्यादेव धिः। व्यक्तिपक्षे तु सकलस्य
तुदेश्यकस्य शास्त्रस्य प्रत्यक्षमनेकत्वाद्विनार्थत्वासंभवाद्धिकः लक्ष्यप्रसंगे नियमार्थं सू
त्रमपूर्वमेव भवति न तु पूर्वमिति तथा च न तु सूत्रबलेन तत्र पूर्वलक्षणप्रवृत्तत्वान्त
रभाव्यविषयकत्वं कल्प्यतद्‌इति एतच्च व्यक्तिविषयकलक्षणभावाद्विपर्ययश्च स्यादिति
तथा च जुहुतात्त्वमित्यादेः सिद्धावपि पिबकीत्यादि व्यक्तिपक्षे न सिध्यतीति न स्या
द्धाकाममन्यतरपक्षाश्रयणेन लक्षणप्रणयनमिति चेत्तु सत्यम्। अत एव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ग्रा० टी० लक्ष्यानुरोधात्सलक्षणद्वयमप्याश्रीयते कश्चित्क्वचित्प्रवर्त्तत इति । तत्र जातिवादिना
मयं भावः । लाघवाज्जातिर्वाच्या व्यक्तीनामानन्त्येन तासां वाच्यत्वे गौरवमुद्वा
२१ हृदोहाद्यन्वयस्तु लक्षितायां व्यक्ताविति व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः । अनुपपत्तिं वि
नापि व्यक्तिप्रतीतिरसम्भवन्ति तत्तया व्यक्तिरेव वाच्यात्वे प्रत्ययादिकं वि
ना जातेः प्राधान्येन प्रतीतेरभावात् । घटादयन्वयोप्येवं सम्भवे ... व्यक्ती
नामानन्त्यमिति नैत्यद्दोषः क्रमुपायकृतावच्छेदिका या जातिस्तस्याः । ननु एवं
जातेरपि वाच्यत्वमायातमिति चेन्न । प्रकार्यत्वेपि कार्यतावच्छेदकत्व ३८
वदुपायकत्वेपि शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् । अत एव लक्ष्यतावच्छेदके
लक्षणेति नैयायिकाभ्युपगमः । तस्माज्जातिरूपलक्षणं व्यक्तिमात्र ५८

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न्तु वाच्यमिति। यत्तु सरूपसूत्रे भाष्ये वक्ष्यते न ह्याकृतिपदार्थिकस्य द्रव्यं न
पदार्थ इत्यादि तत्तु जातिव्यक्त्योरन्यतरस्याविशिष्टस्यापरस्य वाच्यत्वेत्येवं रू
पं मतान्तरं। तथा वाक्यस्याधिकरणे भट्टैरुक्तं व्यानियोगेन विकल्पेन द्वयास
ह समुच्चितोऽसम्बन्ध्यः समुदायो वा विशिष्टो वैकोऽयमत्ति। तत्र जातिर्व्य
क्तिर्द्वयवा वाच्येति इहत्यम [illegible] त द्वयं तियोगेनेत्यनेनोपपनि वक्ष्यमाण
णे न तु सरूपसूत्रे भाष्ये मतद्वयमुपनिबद्धमिति विवेकः। यद्यपि जातिमात्रप
क्षे योऽन्यतरस्य न्यायेन वा [illegible] प्रावश्यकत्वं तथापीह शास्त्रे संज्ञापरिभाषा
दिव्यवस्थासिद्ध्युपायत्तया उभयपाक्ष्य पूर्णाकमपि बाधिकेनानोत्ययथ
योर्वस्तुतस्तु भट्टोक्ती व्यापत्ती मध्या विकल्पेनेति तृतीयः पक्षोऽत्र प्रक्रिया।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प॰ को॰
२

दृश्यायां स्थितेविकल्पस्य लक्षणात्तमेवापाद्य व्यवस्थितो नन्वेवमपि इत्यन्यदेतत्तुम्स
मुच्चयपक्षं त्वनुपमाश्रित्यापि कविलिङ्गस्यावि हि वक्षा॰ प्रपुरस्यत्वविवक्षेति उ
हिल्वाप्रक्रियानिर्वाहः घ कार इति दिक्। यदि हि व्यक्तिरेव सूत स्यावेश्मि कमपि
मतं स्यान्नहि जात्याख्यायामितिसूत्रं नारभेत। यदि च जातिरेवेति तर्हि सरूपसू
त्रं नारभेतेति भाष्यम्। ननु यस्मिन्वचने एक एवार्थ वृक्षस्तत्रापि लक्षणया जाति
परत्वे इह च्याम्रा: सन्तीति प्रयोगं साधयितुं जात्याख्यायामिति सूत्रमस्तु तथा
जातिपक्षेपि नानार्थानुरोधे [illegible] सरूपसूत्रमस्तु वृक्षा इति हि वाक्ये
कृते व्यर्थं सवमुक्तसंशयमिति चेत्सत्यम्। लक्षणानुरोधेनैव पक्षद्वयाश्रयणा
न्नाम। अत एवाहुः तत्सूत्रयोर्भाष्यकृता प्रत्याख्यानमानत्वे पदोषः। इदा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तीवानिवकारः शास्त्रस्य नियमविधिरूपतया साधकत्वमाह। सिद्धे शब्दार्थ
सम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो [illegible] यथा लौ
किकवैदिकेषु। लोकादेव हि प्रथममुत्पत्तिः अभ्युत्पन्नं प्रति व्याकरणादीनामप्र
वृत्तेः। अर्थवद्धातुरित्यादि हि व्याकरणं शास्त्रं हि अग्रहेऽप्य जीवकभूत तथा च समर्थ
सूत्रे वार्त्तिकं प्रत्याख्यानादर्थानादिति। अनेकमन्यपदार्थ इत्यादिकं हि लोकसिद्ध
र्थमनूद्य साधुत्वान्वाख्यानपरम्। तातश्च लोकादेव शब्देऽर्थेन योः सम्बन्धेनैव
सिद्धे अर्थबोधनाय शब्दप्रयोगे प्रयुक्ते गवादय एव प्रयोक्तव्या न तु गाव्या
दय इति नियमार्थं शास्त्रं नियमफलं तु धर्मः। तत्र स्मार्तो दृष्टान्तः प्राङ्मु
खो अन्नानि भुंजीतेत्यादि लौकिकप्राप्ते लौकिकः व्रीहीन् अवहन्तीत्यादिस्तु वैदिक

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श० ५ शब्देनोक्तः । धर्मनियम इति च षष्ठीतत्पुरुषः अश्वघासादिवत् । न तु चतुर्थीतत्पुरुषः
प्रकृतिविकृतिभावविरहात् । ननु यदि प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं तर्हि किमर्थमप्र
२ युक्तोऽप्यूषतेरः चक्रवेपेत्यादयोऽनुशिष्यन्त इति चेन्न । अर्थज्ञानं विनाऽप्रयुक्त
तायादुरवधारणत्वात् । महान् हि प्रयोगविषयः तथा च भाष्यम् । सप्तद्वीपा वसुम
ती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः सांगाः सरहस्या बहुधा भिन्नाः एकशतमध्वर्युशाखाः ।
सहस्रवर्त्मा सामवेदः । एकविंशतिधा बाह्वृच्यम् । नवधाथर्वणो वेदः वाकोवाक्यमि
तिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावान् प्रयोगस्य विषय इति । बह्वृचानामाम्नायो वा
ह्वृच्यम् । छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्य इति ञ्य प्रत्ययः । चरणाद्धर्माम्नाय. २
योरित्युक्तत्वादाम्नाये । अथर्वणा प्रोक्तो वेदोऽथर्वा । उपचारात्प्रयोगेऽस्मिन्नेकोव

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सन्नादिषु अथर्वन् आथर्वणशब्दप्रयोः पाठसामर्थ्यात् प्रोक्तप्रत्ययस्य वैकल्पिको
लुगिति चित्त्वत्वम्। अत एव भाष्ये वक्ष्यते। तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः
वसिष्ठोऽनुवाकः ततो वुञ् अथर्वणो वेत्ति। तमधीते आथर्वणिकः। एवं सन्नादिष्वा
दृक्। दाण्डिनायनादिसूत्रे निपातनात् टिलोपाभावः। आथर्वणिकस्यायमाथर्वणः। आथ
र्वणः। आथर्वणिकस्य कलोपश्चेति आथर्वणिकादण्। तत्संनियोगेन कलोपश्च।
प्रकृतमनुसरामः। एतावन्तं प्रयोगविषयं पर्यालोच्य चिन्तमशक्यस्य शब्दादिभिले
क्षणानुगतानां प्रयोगोऽस्तीत्यनुमेयम्। आश्विचलयोदाहृतानामपि वेदप्रयोगः स
म्भाव्येवतीर्थेव दृष्टा। यन्मेन रः श्रुत्यं वहन्तावना यजनानघ्रका जमन्ततनूनामिति।
ननु यदि लक्षणेनानाद्विताम्पि फिन्ना हि रवयन्तीत्यादीनामसाधुत्वमिति चेन्न। [redacted]

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श्री०५ नहि ववि रक्तिपरः प्रयुज्यत इत्यभियुक्तानामविगीतव्यवहारेण सामान्यशास्त्रस्य संको
२.त कोचात् । अभ्युपगतो हि विशेषविषयिण्यापनितस्य क्रमेण नविकृतः स्मृत्याग्निहोत्रा
दिश्रुतीनां संकोचः विशेषविषयेण शिष्टाचारेण सामान्यस्मृतेश्च संकोचश्च स्यात् तदुक्तम् ।
अनर्थकाप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति । यत्र तु अप्रयोगः सांदिग्धः शास्त्रानुगम
स्वतत्र निष्प्र[illegible]त्यूहमनुमानम् । तदुक्तम् । यथालक्षणमप्रयुक्ते इति । अनुच्चितप्रयो
गे इत्यर्थः निष्क्रितनाप्रयोगलक्षणेन प्रवर्त्तते दिति निष्कर्षः नचैवं धारणेन बुवत्यादि
ति निरूकल्पकप्रयोगरूपेणापि विशेषविषयकोचारेण वृषोव विरित्यादीनां सं
कोचापत्तिः । जिघांसायाः प्रयाजानेनापि [illegible] ति संकोचापत्तेस्तुल्यत्वात् । तत्र द
ध्यानुसानं नास्ति चेत् तादृहापि साधुत्वबुद्ध्या प्रयोगो नास्तीति तुल्यम् । एवंवाण स्त
वीण इति वदभियुक्तानामपि असाधुप्रयोगस्य कृतावं हि रूपपत्तस्म्रान्त एवेति हेम

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पुराणादिष्वपशब्दप्रयोगोऽपि सन्तीति हेतुदत्तः। नदीसंज्ञासूत्रे भाष्येऽपि स्पष्टमेतल्लोके
चित्तु आर्षग्रन्थेष्वपि छान्दसविहितस्य व्यत्ययस्य प्रवृत्त्या साधुतां समर्थयन्ते।
ते न च गौणमुख्यन्यायेन मुख्यच्छन्दस्येव प्रवृत्तिः स्वरितत्वप्रतिज्ञया तद्बाधात्।
वक्ष्यति हि स्वरितेनाधिकार इति सूत्रे विशेषायाधिवं कार्यमिति गौणमुख्यन्या
याहि स्वरितत्वप्रतिज्ञास्थलेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः। उपपादयिष्यते वेदमूले श्रुता
पाठत्वात् साधुतेति तत्र तन्नो ग्रीष्मः संगच्छत इति दिक्। यद्यपि प्रधानांशपरि
पूरणफलको नियमविधिः इतरव्यावृत्तिफलकस्तु नित्यप्राप्तः विधायकः परि
संख्याविधिरिति पूर्वोत्तरमीमांसयोर्व्यवहारस्तथापीह शास्त्रे परिसंख्यापि
नियमशब्देन व्यवह्रियते। तेन पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यस्य नियमोदाहरण

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रा० वै० ३ तया उपन्यासो न विरुद्धः। न च ओमीमांसकरीत्यापि नियमो भवतीति वाच्यम्। प
क्षान्तिरिक्तभक्षणे प्रायश्चित्तविधिरसंगतत्वापत्तेः। पञ्चानामभक्षणे प्राय
श्चित्ताप्रत्तेर्गृहेऽपि निवसन्नू विप्रो मुनिर्मांसं विवर्जनादित्यादिस्मृतिव्याकोप
पाच्चाश्रत एव त्रिदोषापि पापाद्विमे स्पष्टतया श्रितेति दिक्। अत्रेदं अवधेय
म्। नियमातिक्रमे कृते अपूर्वोपरं न भवति। दृष्टस्तु यथावबाधो भवत्येव
४ अर्हननातिक्रमे पि वेतृष्यवेत दिगन्तराविद्ध रवभोजने तृप्तिवस्थानवा
प्रतं स्थानामवाच्य कृतत्याकथमर्थावबोधकतेति वाच्यम्। शक्तिभ्रमवतां बा
धकाभावात्। विशेषदर्शनस्तु द्विविधाः। तत्र प्राथवकृतसंस्थितविशेषज्ञान
वंत स्तद्विकल्पाश्वा। तत्राद्यानां साधुस्मारणद्वारा अर्थबोधः। द्वितीयानां तु बो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अ ध्यार्थसम्बन्धेपदार्थान्तरवाचकस्यस्मृतौसत्यांततोलक्षणयाबोधः सर्वनाम
स्मृतेर्वा। तदर्थेज्ञापकत्वेनरूपेणसाधुस्मृतेर्वा। अर्थध्याहारपक्षाश्रयणादेति
यथायथंबोध्यम्। अपरेत्वाहुः। अपभ्रंशस्थपिवाचकाएवं। तथाहि। अस्मात्प
दादयमर्थोबोद्धव्य इतीश्वरेच्छाशक्तिरितिमतेभगवदिच्छायाः सर्वत्रवि
षयकत्वादपभ्रंशोस्तुबोधजननस्यशक्तिभेदभेशायांतेनाप्यभ्युपगमाद्दुर्वीश
शक्तिः। पदार्थान्तरेतद्धितिमतेपिकल्पकेसाध्वसाध्वोस्तुल्यमेवा। असाधुस्मा
रणद्वारासाधुबोधकइतिवैपरीत्यस्यापत्तेश्च। स्वीकृतंहिपूरणतिवादि
म स्मारितानांलादीनामसाधुतौबोधकत्वम्। ननुसाधुनामल्पत्वात्तैवलाघवा
च्छक्तिः। कल्प्यतइतिचेत्। नवयमपूर्वंकिंचिल्लक्षयामः। किंतुयथापरजनन

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श्रा० शे० सामर्थ्यमेव दण्डादेः। शक्तिस्त आधार [illegible] बोधजननसामर्थ्यमेव घटादिपद
नां शक्तिः स्याचक्राभ्रमणे त्वापरपर्याय। शक्तिभ्रमाद्यो घं वदतां त्वया त्वभ्युपगतैर्वा व
३ क्तिग्रहस्य भ्रमत्वं परित्यजतां विषयाबाधादिति ब्रूमः। नन्वेवं गौणमुख्यविभा
गोच्छेदः सर्वे सर्वस्य वाचकाः इति पर्यवसानादिति चेत्। तत्सक्षेपीस्वरेच्छा
या गौणतादावति प्रसंगस्य तुल्यत्वात्। संकेत अभावेन प्र [illegible] कामीति चेत्। प्र
१ चुरप्रयोगात्तद्विरहो मुख्या गौणमुख्यविभाग इति ग्रहाण। ननु जनेन कल्पनाग्र
२ हीतादपि तर्हि कारणेन कार्योदयः स्यादेवेति चेत्। पदार्थस्मृतिरापाद्यते वाक्या
र्थबोधो वा नाद्यः समवस्थग्रहं विनातद्योगात्। नान्त्यः। द्वाराभावात्। पदा
र्थस्मरणं प्रति द्वारम्। एवं च महद्दव लाघवं साधुस्मारणे कल्पना क्रेयाम्व

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न भवतीति भावः पुंस्त्वं तु जातिविशेषात्मकमित्युक्तमेव। समानायामर्थावगतौ श
ब्दे चापशब्दे चेति भाष्यमप्येतत्पक्षपातीति दिक्। अपशब्दानां वाचकत्वाभावं वि ९२
चारः प्रयोगश्च शब्दमुपादाने वा निर्विकारः। प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रादिति सूचयति।
युक्तं चैतत्। एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः इत्यत्र ज्ञानप्रयोगयोरुपादानस्याविशे
षेपि प्रतिपदाधिकरणन्यायेन पदैकस्मादपूर्वं तदेतत्स्तदर्थमिति प्रयोगात्फलं ज्ञाने
तु तदंगमित्युपगमात्। प्रयोगस्य फलं प्रति सन्निहितत्वाच्च। ज्ञानस्य तु व्यवहितत्वात्
ज्ञानस्य प्रयोगांगतायां दृष्टार्थतालाभाच्च। उक्तं च भट्टैः। सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वे उत्कर्षाधायकत्वेन
न गम्यते। पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामिति। अत एव तत्र रति। ब्रह्महत्यायामश्व
मेधेन यजेत य उ चैनमेवं वेदेत्यादावपि ज्ञानपूर्वकानुष्ठानात्फलमिति वासिद्धान्तः। न
नु उक्तं वार्तिककृता तत्तुल्यं वेदशब्देनेति चेद शब्दो विधायकोऽपशब्दस्य अश्वमेधा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पा०वृ०
३२

देशेनेदं तुल्यमित्यर्थः ।तेन वैदिकशब्दानामपि पक्षकोटिप्रविष्टतया दृष्टाना
मंगतिरिति नाशंकनीयम् । तेऽसुरा इति पूर्वोदाहृतश्रुतिरप्यपशब्दप्रयो
गात्प्रत्यवायं बोधयन्ती साधुप्रयोगाद्धर्मं गमयति । वाजसनेयिनां ब्राह्मणे
तस्माद्ब्राह्मणाकृता वागुद्यत इति श्रुतिरप्येवं । भाष्ये तु । अपभ्रंशपत्यवादेन सा
धुशब्दानां सफलत्वमित्ययमपि पक्षः समर्थितः । नन्वेवं अपशब्दज्ञानादधर्मोऽपि
स्यादिति वाच्यम् । यावद्वचनं वाचनिकमित्यभ्युपगमात् । नाम्लेच्छितवा इ
त्यादिनाऽसाधुप्रयोगस्यैव निषेधाच्च । न च व्याकरणाध्ययने प्रवृत्तस्यापरि
निष्ठितपदत्यादिबाधार्थं डुपचष्प्रभृतीनां प्रयोगोऽप्यावश्यक एवेति वाच्य
म् । तदीयज्ञानमात्रेण निर्वाहात् । अत एव लौकिके प्रक्रियावाक्यमूहमात्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्यगोन्वरइति नित्यसमासे ष्वस्वपदविग्रहाभ्युपगमः ॥ अथापि असाधुनार्थे त
त्प्रयोगः आवश्यकइत्याग्रहस्तथापि न क्षतिः ॥ अनपभ्रंशत्वेन तेषां प्रत्यवा
यजनकत्वात् ॥ न च तेनु शक्तिवैकल्यात् द्विप्रयुक्तोपि न गाव्यादिसाम्यं भजेरन्
अपशब्दत्वादसाधुत्वेत्याग्रहस्तथापि न क्षतिः ॥ आद्यस्वरूपपरत्वात् ॥ अ
नुकरणानां सर्वत्र साधुताभ्युपगमात् ॥ न हि हेलयो हेलय इति श्रुतिपाठोपि प्र य
त्यवायजनकः ॥ आद्यरूपमात्रपरत्वेपि निर्णयेव साधुत्वं वक्ष्यति तत्तत्र मूल ॥ अत
एव च स्तोहं नद्य शक्तवे अँस्वेति श्रुतौ वा सुदात्तस्य पाठोपि तत्र सु[illegible]ाध्यस्यार्थेपयस्य
चुहितस्यानाम्नातादमन्त्रत्वयाजपादिपर्युदासेन मन्त्रवि[illegible]धीयमानाएक
श्रुतिनेषु प्रशक्तेनिप्रागस्तुम् ॥ अत एव साधुत्वासाधुत्वयोरेकस्मिन् सन्नावा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रा॰दे॰ ऽभावश्चेत्तर्हि निरुक्तस्य दुरुपपादतया ग्रंथे भेदाग्रह इमेदइति दर्शनेन प्रयत्नम्।
३३ नवप्रवृत्तिं विदत्ते करणमित्यतिदेशेन अपशब्दकरणस्य अप्रमाणताशंका:
अप्रमाणता शास्त्रीयप्रवृत्तित्वाभावात्। अप्रसाधुत्वस्य शास्त्रीयकार्यत्वाभावाच्च।
नैयेशास्त्रीयमप्यतिदिश्यतइति शंकलक सूत्रभाष्ये स्फुटमेतत्। डुपचषुपाप
तीप्रयोगादपशब्दज्ञानाद्वा प्रत्यवायो नास्तीति प्राप्त करीत्याक्षिप्ते तपि अशुपे
सादिप्रत्यवायं भाष्ये कूपखानकन्यायउदाहृतः। यथा हि कूपं खनन्यद्यपि नर
कर्दमेन लिप्यत एव तथापि ततो लब्धेन जलेन तं मलं दूरीकरोतीति फलान्त
रं च लभते तथेहापि पापमिनिष्ठितरूपज्ञानात् पूर्वोत्पन्नं प्रत्यवायं निरास्य
फलांतरं च लभत इति सोयं कूपखानकन्यायः। कस्मैप्युक्तिप्राप्तेवासमरूप

कूपं खनतीति विग्रहे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मायेन एवं तु नित्यसमासत्वाभावात् कूपस्य खानक इति स्वपदविग्रहः न च धीशालिनि ष्ठेन ना
मरूपेण वा तु लोवाच स्यादिति वाच्यम् । इह खनकर्तृत्वमात्रस्याविवक्षया धीशालिस
स्याविवक्षितत्वात् तस्मात् सर्वेषामपि गाव्यादिप्रयोगप्रत्यवाय इति स्थितम् । तत्र देभा
प्यासिद्धान्तित्वे यज्ञकर्मण्येवायं नम्लेच्छितवा इत्यस्य कृतप्रकरणपाठात् । कृतप्र
योगाद्धि हि सु प्रपञ्चार्थं प्रयुञ्जानो न दुष्यति । एवं हि श्रूयते पर्वाणस्तर्वाणो नाम के
षयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परापरज्ञा इत्यादि । प्रत्यक्षधर्माणो यागेन प्रभव
लेन माहात्म्यकृतधर्माः अनायं श्रुते गाथायः योगिन एते विरक्ताऽतिशया लौकि
केष्वर्थेष्वाग्रहविरहेण । यथा तथा स्याद् भवत्विति विवक्षया प्रयान्त्स्यादानइ
ति यत्कार्व्यपर्वाणस्तर्वाण इत्यूचुः यज्ञकर्मणि पुनः साधुनेव प्रयुक्तवन्तः तेनप

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

यदर्थो प्रवृत्तिस्तदर्थो निषेधः तद्व्यभिचारं दर्शयति १

श्रा० दे० १० वेणास्तवोणइत्येवंरूपामेकसंज्ञांमेनयोलेभिरइति। भक्ष्याभ्याउः अपायैमांसभक्षी
दिपुरुषार्थमपिश्रितो प्रतिषेधः केरगामिष्टुः प्रकरणास्यादिति। अपर्वत्वाऊः।
३४ कृतावेहीः प्रयोगेपिपुरुषः प्रत्यवैतीति। तेषामयमाशयः। नानृतंवदेदित्यनारभ्या
पि धीतः पुरुषार्थोनिषेधस्तावदस्तीति निर्विवादम्। तत्रानिषेध्यमनृतंद्विधा शाब्दा
नृतमर्थानृतञ्चेति। शब्दस्यार्थस्य वा विपरीतप्रतिपत्तिहेतुभूतमुच्चारणमनृतंपूर्व
नम्। एवंचयथापार्थानृतंवदतः प्रत्यवायस्तथा शब्दानृतमपीति तुल्यम्। कृतमप
पुनरपभाषणेपुरुषोपि प्रत्यवैति। कन्नुरपि विगुणाद्धि वचनदयवलात्सिध्यतीति
दिक्। यथाच प्रयोगे साधूनांनियमस्तथा साधुत्वज्ञानेपि व्याकरणस्य नियमएवे
विधेयम्। व्याकृतावागुद्यतइति प्रोक्तश्रुतेः। व्याकृता व्याकरणेनसंस्कृतेति हि ण गृ
तदर्थः व्याकरणशब्दश्च योगरूढ्या लक्ष्यलक्षणसमुदायपरः सूत्रमात्रपरोवे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तिपक्षद्वयमपि भाष्ये स्थितम्। तत्राद्यपक्षे सूत्रमात्रमधीयानो वैयाकरण इत्याद्यप्रयो
गाभावः समुदायवाचका हि शब्दाः क्वचिदवयवेपि प्रयुज्यन्ते यथा पूर्वे पंचाला उत्तर
पंचाला इति। द्वितीयपक्षे तु व्याकरणस्य सूत्रमिति प्रयोगो राहोः शिर इतिवन्नेयः
अष्टाध्याय्या एकदेशाः सूत्रमित्यवयवावयविभावे षष्ठीति वास्तु। अस्य वक्ष्यमाणस्याय
वक्ष्य इत्यादि वक्ष्यमाणेनैवमपि सूत्रमात्राद्ध्यप्रतिपत्तेर्नियमानुपपत्तिः पदच्छेद कृत्वाद्वि...
विग्रहयोजनादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यञ्जनात्। अतएव बहुलसूत्रे मध्यमान
मुख्यपक्षता यत्रैव तु सूत्रं श्रूयते तत्सर्वं लक्षणायास्मिन्नेतदेव गृह्यते। तदुक्तम्। सूत्रेष्वे
वहितं सर्वं यद्दृश्यते वार्तिके। अतएव बहुलग्रहणादर्कं सार्थकमिति दिक्। न
न्वेवं किं वार्णोपदेशोनाहितवदलेन कस्यचिद्धर्म्मस्य साधुत्वमवगम्यते। नचैक

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दी
ग्रा० १०
३५

लध्मातादित्वे परहितवर्णे स्वरप्रतिपत्तिप्रतिरेव तत्फलमिति वाच्यम्। लोकत
एवाविकृतवर्णप्रतीतेरवश्यवाच्यत्वात्। अन्यथा प्लुतादिपाठस्यापीह कर्त्तव्यतापत्तेः
तदुक्तम्। इहस्वछ्यार्थश्चेदुदात्तस्वरितानुनासिकैदीर्घप्लुतानामप्युपदेशादिति
एकश्रुत्यासूत्रपाठादुदात्तादिस्वरत्रयस्यापि कर्त्तव्यः पाठ इत्युक्तम्। अत्रैस्वर्यं ए
पाठोहि अन्यतमस्योच्चारणेदेवसिद्धौ ह्यपारवकर्त्तव्यतां ब्रूयात्। अत एव च लोके
त्रैस्वर्यमेकश्रुत्या स्फुविकल्पते इति ज्ञायते। एतच्चैव विभाषाच्छन्दसीत्यत्र स्फुटी
करिष्यामः। नन्वनिर्देशस्य जातिपरत्वात्प्लुतादिसंग्रहः स्यादितीचेन्न। संवृ
तप्रभृतीनामपि संग्रहापत्तेः। तदुक्तम्। अकारस्य प्रदेशात्सिद्धमिति चेत्। संवृ
तादीनां प्रतिषेध इति। तत्र ह्रस्वस्य अवर्णस्य संवृततगुणकल्पितादतरेभा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

19991

स्वां संवृतत्वं दोषः । आदिशब्दात्कलः सन्दष्टो विवृतस्थानभ्रष्टाः । तथाप्यास
मूर्ध्नि स्थितया ह्रस्वोपि दीर्घवल्लक्ष्यमाणो ध्मातः । एवं दीर्घोपि ह्रस्ववल्लक्ष्यमाणः संको
चेनोच्यमानोऽर्धकः । एवं करणादिभ्रंशादपि बहवो दोषाः शिक्षाप्रातिशाख्येषु प्रसि दि पृ ३
द्धास्तत्र दोषविशिष्टानामपि अश्वादिजात्या कानोत्वाज्जातिपूरनिर्देशपक्षे
तेष्वतिव्याप्तिरिति स्थितमूनत्वं गौर्गोदिविदादिपाठस्यते प्रेणाभयार्थं तया
वर्णोच्चारजिह्वालाभः । अपठितेषु प्रातिपदिकेषु तथाप्यगतेः स्यादेतत् । एवं वा अज्
वर्णो हलन्त्यं यस्य शास्त्रान्तेषु ज्ञाः पठ्यन्ते अ अ इति वृत्तान्नैवं गौरवमू
तद्वलेन सर्वेषामनुबन्धानां प्रत्याख्यानात् । इत्संज्ञालोपयोरपि त्यागात् तथा
हि । सिद्धे धातो ईकारं परित्यक्षामः सैद्धिकारं च [illegible] कलं पठिष्याम इति

श्रा०को० आत्मनेपदमित्यस्य स्थाने कलादात्मनेपदमिति पाठस्याभः कलरवप्रक्रियादशा
२६ यामेव। यथाङ्कारस्य प्रयोगेतु शुद्धमेवाप्रत्यापत्तेः। शा। आनो करणमपि शास्त्री
यस्य कलकार्यं प्रत्यस्ति ज्ञातालाभाय। एवंच प्रक्रियांदोषस्य कलादेशाश्रयणे
पि परिनिष्ठितेरूपेन कश्चिद्दोषः। यथाय थान्यासपक्षेपि। प्रकारस्य विवृतौ न
प्रक्रियामात्रविषया न तु प्रयोगसमवायिनीति द्वौ हपक्षे कलादयापीति कश्चि दि ५
त्तविशेषः। धार्मिकल्पनात तुनित्यापस्वेहवोध्यः इकारादयोहि धर्मिण एव
३ ठ्या लघायालोः मयातुभयपठनीयस्य इकारस्य कलत्वमात्रकल्प्यमिति। ननु
स्मिन्पक्षे स्वमतमित [illegible] इत्यत्र कथं कार्यमिति चेत्। धात्वालके त्रेभिप्राय इति
वि एवं। आधनौ टक्किता इत्यत्र। आधितौ कलध्यानाविति। इड। घागमाश्च निरतु

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वन्धाः कलाः पाठ्याः आनुगादयो धातवः डुकृञ् इत्यस्य स्थाने कृ इति द्विदोषं
पाठ्यम् आदिरन्त्येन त्यत्रापि आदिकलौ सहेत्युक्तौ अ उ इत्यादिकाः सेशाः
कथ्यन्ते कलेनेति तृतीयानिर्देशो मातृकाप्रधान्याल्लिखितानि इव वर्गसवर्ण
स्य संस्थान स्थाने · ढलोप इत्यादौ अण इत्य पाणीय अ आ इति कथ्यते ।
दे स्वरसंधित्वसं [illegible] हायन कथ्यते तस्मात् सर्वमनुबन्धकायादिके कलो
दिभिर्व्वाभिरुक्तानि चेत् । सत्यमसि धोसमेवे । अपाणिनीयं तु भवतीति चे
त् । अन्नोच्यते । उच्चारणार्थो वर्णोपदेशः एवं च कृत्युपदेशादेव उदात्ता
दिसिद्ध्यर्थं कृत्य कलादिष्वतिप्रसंग इत्यपरिहार्याः आगमाश्च विका
राश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः उच्चार्यन्ते तनस्लोपने मेपासाः कलादय इति

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रा॰ कौ॰
३७

यत्तु अग्रहणेऽपि प्रातिपदिकेषु प्राप्तावेवेति॰ तन्न॰ तथापि प्रतिपदपाठस्यावश्य
कर्णीयत्वात्। अन्यथा प्राशकृत्य अयपकृत्यापि स्यात् मञ्चके मञ्जके इति प
लाशे पलाशा इति स्यात् एतेन स्वरवर्णानुपूर्वीनिर्णयाय यदि प्रातिपदपाठस्तर्हि
कलादिनिवृत्तिरपि तन्त्रणीयास्तु उणादिसूत्राणां तेषां दशादिसूत्रादाय साधुत्वानु
नुज्ञानं विशेषावधारणं तु निघण्ट्वादिनेति चेत् कलादिनिवृत्तिरपि शिक्षाग्रन्थ
नास्तु। सत्यम्। अतएवाहुः की कलादिनिवृत्तिः वर्णोपदेशस्य प्रयोजनमफलन्तु
प्रत्याहारनिष्पत्तिः प्रत्याहार शब्दस्तु अणादिसंज्ञोपरः प्रत्याह्रियन्ते वर्णा एए
ष्पत्तिस्तु मते: न च ग्रहणकशास्त्रेण निष्पादितास्तु अकारादिसंज्ञास्वाति
प्रशक्तिः प्रयोगाकृतकस्य पगमानात स्यादादि रन्त्येन इत्येतत्सूत्रेसिद्धाः संज्ञाः प्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्यात्तरप्रश्लेषबाधास्तन्निष्पत्तये च वर्णोपदेश इति स्थितम्॥ ॥इति श्रीशब्दको
स्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्॥ ॥अइउण्। संज्ञासू
त्रमिदम्। आदिरन्त्येन सहेत्यनेन सहैकवाक्यत्वात्। अइउण् इत्येषामादि
रकारः। अन्त्येन णकारादिना सहितः सन् आद्यन्ताभ्यामाक्षिप्तानां मध्यगा
नां स्वस्य च संज्ञेति वाक्यार्थः। अकारादीनां स्वरूपेण प्रत्ययकार्येण चासतोप्य २।
पेक्षत्वस्याविवक्षितत्वात्प्रातिपदिकत्वं नेति गावित्ययमाहेत्यादाविं विभ व
क्तेरनुत्पत्तिः। सुपांसुलुगिति लुग्वा। छन्दोवत्सूत्राणीति भाष्यकारस्याछ
न्दोगेषु व्याकरणसूत्रेष्वपि छान्दसकार्यातिदेशात्। यस्मात्सूत्रावितिसूत्रे छ
न्दःप्रदेशेषु गोणाम रचनाप्रायेणान प्रवर्तते इति वक्ष्यमाणत्वाद्वा। स्यादेतत्।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सा॰ कौ॰ स्वरसंधिनेहभाषेम ॥ न त्वं प्रइत्यत्र विभक्तेः कृत्ययत्वलोपोस्तु ❍ यक्षइहेत्यादा
३८ विवलोपसिध्यासंधिर्नेतिसमाधाने पिइकारस्यइकोयणचीति अकारस्य
स्थ स्यकइतिप्रकृति भावसंभवेपिएदेतोरयायोर्दुवारा ॥ यतु वर्णोपदेशका केयट ३
ले अजादिसंज्ञानामनिष्पादात्संधिर्नेति । तच्चिंत्यम् । वर्णोपदेशेइसंज्ञा
यांअवृप्रत्याहरेचनिष्पन्नेप्रवर्त्तनानानांयणादीनांसुधुपास्यइत्यादौ
तदस्यइवउदेश्यता ❍ ❍ कृपाकांते वर्णोपदेशे ❍ तावपि प्रवर्तेरा
वश्यकत्वात् ॥ अन्यथातुल्यास्यप्रयत्नमित्यादौसवर्णदीर्घोनस्यात् ॥ त
थाप्येवंतर्हि अंतर्गतानांप्रातिपदिकत्वम् ॥ प्रत्ययः परश्चेत्यादौ सुप्रत्य
योऽयंप्रातिपदिकाद्विदिकपद्विवचनैकवचनेबहुषुबहुवचनमित्यादौत

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

न्यतात [illegible] त्यथाचामूलं [illegible]
इति कौमुदीमतः।

तद्विभक्तिः ससजुषोरुरित्यत्र रुः स्वरवसानयोरिति सूत्रे विसर्गोऽप्यनन्यादि
तिमतोऽपप्रवपावस्यात्। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्य नेहनानेत्यादिषु तेष्वस्वरसि
न्नपि यथा प्रवर्तीत्यादौ घोषादीनामपीति चेत्तस्य यणाद्यर्थवपि नन्वेवं ग्रहण
कशास्त्रमपि स्मृतौ प्रगृह्यस्येत्यादौ तत् इत्यस्य इव स्वरस्मिन्नपि प्रवर्तेत। ततश्चादु
घोषादीनामनणत्वेन सवर्णग्राहकत्वं नास्ति। तिष्ठिज्ञानेऽपि मज्जतेति चेत्। नाहे
षम्मात्। पदार्थसंसर्गो हि वाक्यार्थः। तेन तो धर्मरूप पदार्थबोधानन्तरं भावी तथा च ग्रहण
शास्त्रेण ये उपस्थिताः। तेषां सवर्णग्राहकत्वं सूत्रार्थः। ग्रहणशास्त्रादिरं तेनेति सू
त्रेणेति सूत्रेण। ऽक्षरसमाम्नायपठितेषु संकेतित इति तानेवानोपस्थापयति।
तथा चाष्टादशानामपि प्रकारः सर्वेषां निपर्ययं सम्बन्धेन सूत्रांतरेषु स्याद्वावित्यादि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अग्रहीतेति-जनितरोधत्वाश्च । नपुनर्वोध ॥२
ऽपस्थापक ॥१

मा०कौ० पुनत्कारो स्वादशानां ग्रहके इत्युक्तं ननु ग्रहणक सूत्रेपि एतदाकार्य ।
के वोधत्वागास्वादशास्यग्रहीतशक्तिकत्वान्ना नहिसिद्धिवृद्धिरित्यादावादैच्याम
३२५ पदस्योपस्थापकोपि वृद्धिशब्दो वृद्धिरादैजिति संज्ञा सूत्रेतानुपस्थापयति । किं
तु स्वरूपमेव । संज्ञासूत्रेच सामानाधिकरण्यात् । आदैचां वृद्धिशब्दवाच्यता
बधारणेन सूत्रांतरे पुसंज्ञिनामुपस्थिति निर्बाधेति दिक् । तस्मादइउण्
इत्यादौ स्वरसंधिः प्राप्नोत्येवेति चेत् सत्यम् । संहिताविरहान्नयणादयः ।
अनित्या हि वाक्ये संहिता । उक्तं च । संहितैकपदेनित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षत इति । समासस्यपद इत्यग्रहणं

अनित्याहीति । अपृथक्त्वाविवक्षायां विभक्तिभावेन पदत्वाभावात् भतघटितस्येव वाक्यत्वात् प्र के
चित्यमेतत्तां विमतं न [illegible]

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

गोवलीवर्दन्यायेन। एकपद इत्यनेनैव तत्संग्रहसिद्धेः। इयं च प्राचां परिभाषा। एकदेशा
ति त्रमप्यत्र संहिताधिकारे शैवज्ञापिता। असंहितायां यथादिनिवृत्त्यर्थो हि संहिताधि
कारः। हे रोहिणि त्वमसि शीलवती सुधन्या एनं निवारय पतिं सखि दुर्विनीतम्। जी
लां तरेण मम वासगृहं प्रविष्टः श्रोणीतटं स्पृशति किं कुलधर्म एष। इत्यत्र धन्या
एनमित्यस्य नासाधुता। अत एव प्रालंकारके श्रुतसंस्कृतत्वापेक्षया पृथगेव वि
संहितानाम दोषान्तरगणितम्। तत्रेहासीति अन्यदेतत्। नन्वेवमप्यसंहितायां
कालव्यवायादेवयमादौ न प्राप्तो किं संहिताधिकारेणेति चेन्न संहिताधिकारयाहम्भूता
नां कालव्यवायेपि प्रवृत्तिं ज्ञापयितुं तदारंभात्। तेन अग्ना विष्णू इत्यादावव ग्रहेपि
अग्ना उ दयं अवग्निमीले इत्यत्र पदविभागादि निपातः। तेनासमसेतामित्या
कालव्यपायादिति कालव्यवधानानुष्ठितज्योतिष्टोमादिनो फलाजनकत्वमापोद्यादिति पद
स्यापि प्रापुजन [illegible] नवं येन विभावः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रा० कौ० दौन सापदस्यासिध्यंतिनन्वेवं पुरः हितमित्यवग्रहे हितशब्दस्य स्वरितत्वं बह्वृचैः पठ्य
मानं संगतं स्यात् । तथा धांविति संहितोधिकारः आशास्त्रसमाप्तेरिति सिद्धांतात् । स्वरि
४० तविधिश्च तदन्तेनैव तल्लाभात् । अत एव तैत्तरीयाः । अवग्रहे हितशब्दमनुदात्तं पठं
ति । अत एव बह्वृचा अपि अग्निमील इत्यस्य पदविभागपाठे निघातमेव कुर्वं
न्ति न तु स्वरितत्वमपि । तिष्ठेतु । सत्यम् । प्रातिशाख्यविशेषविधाना स्वरितसि
द्धिः । उक्तं हि । यथा संधीयमानानामनेकीभवतां स्वरः । उपदिष्टस्तथा विद्याद
क्षराणामवग्रहेपि । तदेवमइडएइत्योदौ संहितायां विरहान्न संधिरिति स्थितेऽभ
क्तविस्तुचाद्युपाठान्निपातसंज्ञानिपातएकाजनाङिति प्रगृह्यत्वं मा वत् तः प्रकृतिभा
वः । यथा अनिपातानामपि द्व्यच्ग्रहणमिति तुंदध्वस्वः दाक्षिः प्लाक्षिः इत्यादि सि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तथापि न पुनर्व्यक्तयः शास्त्रान्निर्दिष्टव्याः ॥ व्यर्थानं स्यात् । किं तु काश्चिद्व्यक्तिर्निर्दिश्य
मानास्वदृष्टीर्हितिरा अपि ग्रहीतव्या इति विवक्षते । तत्र किं निपातव्यक्तिरेव निर्दिश्य
तां उत तद्दितरे इति संशये आह केचिदेवमुक्ता । सांहिता कार्यविरहेण निर्दिश्य
मानरूपस्य स्वरूपप्रतीति सिद्धेरित्याहुः । कारप्रत्ययस्तु न भवति । बहुलग्रहणा
त् । सहितेन लोपः यां एवुलमित्यत्रोपसंख्यानं स्यात् ॥ अन्ये तु इच्छन्ति ते पोत्पन्न निर्दिश्य
डुल्पेन निर्दिष्टा शाटः । कारप्रत्ययविधावनुवर्तते । निर्दिष्टस्य प्रतिपादनं इति तेन
प्रयोगविशेषनिष्ठानां वर्णानां प्रतिपादने प्रत्ययः । इह तु अनुपूर्वीसंपाद
नेमान्वितार्थस्य स्थाने तु कोविषक्ताः इत्यादौ दृष्टानामकारादीनां प्रतिपादने ॥ अ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रौ० कौ० तएवकारप्रत्ययाभावादित्याहुः । अन्ये तु कार्यान्तःकरणयोरभेदविवक्षापक्षे तु ग्रन्थे वत्वस्याऽवि
५१ वक्षिततया चरणो वा चिन्ताभावात् कारप्रत्ययाभावे । अत्रेदमवधेयम् । अकारः संवृतः । वि
वृतकरणाः स्वराः तेभ्यः । एङौ विवृततरौ ताभ्यामैऔ विवृततमौ ताभ्यामप्याकारः संवृतोऽका
र इति शिक्षाव्याकरणात् । विवृतसंवृतादयः शब्दाः स्पृष्टादिवद्धर्मे प्रयोगाच्च प्रयुज्यन्ते तेन वि
वृतं करणं प्रयत्नो येषां ते तथाभूताः स्वराः इकारादय इत्यर्थः । तेषु छन्दोगविशेषपरिवर्णे य
वर्णे अकाराणां संवृततामिच्छन्ति केचित् । वृतः संवृताः अन्येऽऽभेव सामन्त इति । तेनैदीये
शास्त्रविशेषमात्रपरम् । न तु सार्वत्रिकम् । यथा शाखान्तरे प्राणपनीयानामेव सुजातेए
अग्न्य स्पृते अर्धयो ओ अ द्विभिःस्तमित्यादौ एकमात्र एकार ओकारश्च नत्वग्ने यो न दृष्ट ।
इकारादौ वा यथा तथास्तु अकारस्य संवृतत्वं तु निर्विवादमेव । तथापि सोऽप्रक्रियादशाया
माकारेण दीर्घेण प्लुतेन च सह सावर्ण्यसिद्धये विवृततमोऽस्मिन्सूत्रे निर्दिश्यते । विवृ

नतरत्वं च प्रयोगदशायां मा भूत् इत्येतदर्थं शास्त्रांते अअ इति सूत्रं कृतम्। तेन हि विवृततरम
कृ घसंवृतं विधीयते। न चानुबाध समर्पकेण अकारेण दीर्घप्लुतयोरपि ग्रहणं कथं शास्त्र वचनात्सं
ग्रहः स्यादिति वाच्यम्। अत इति तपर निर्देशस्य एकदेशेन ह्रस्वस्य उद्भु निर्देशस्य वा सिद्धांते यिष्य
माणत्वात्। वक्ष्यति हि तत्र वार्त्तिककारः। सिद्धं तु तपर निर्देशात्। एकदेश निर्देशाद्वा। सत्रा
ऽनेनासिकभिन्नानां भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति। शास्त्रांते च विधीयमानः संवृतः शास्त्री
य कार्येषु सर्वेष्वासिद्धत्वेति न कापि प्रक्रियायां सावर्ण्य प्रतिबंधः। शास्त्रांते क्रियमाणं प्रत्यापत्ति
वचनमेव ज्ञापकं इह विवृततर उपदिष्टः। इत्यस्यार्थस्य। यत्तु अत्रत्यं वार्त्तिकम्। अकारस्य
विवृतोपदेशः आकारग्रहणार्थ इति तत्र विवृतशब्दो विवृततरस्य परः। उदात्तशिक्षानुरोधात्।
ननु शुश्लेतेऽपि शुद्धो भवत्येव यथा। न येह विवृततरस्य आकारस्य विवृतत्वानपायात् सा व र
र्ण्यं यथा श्रुतेऽपि सेत्स्यतीति चेन्न। सवर्णे संज्ञायां तुल्यप्रयत्नत्वस्य विवृततरता घवांतरय

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शि॰ कौ॰ मेपुरस्कारेणैवव्यवस्थास्यात्। अन्यथा ऽऽदैतोरपिश्लिष्टवर्णत्वापत्तौ ग्लांगा इत्यत्रैवग्नावग्नावः ग्लावं
ग्लावः इत्यादावपि प्रोतो मूर्धाऽसौ इत्यात्वं प्रवर्त्तेत। इदूदेदिति एकारस्याविधीयमाना प्रगृह्यसं एकारांतस्य२
४२ ज्ञा काकरवाहि इत्यादावपि प्रवर्त्तेत। एङः पदांतादिति पूर्वरूपं कस्मिन्नप्यदात्। विष्णो ऽत्रेत्यादा
वपि स्यात्। किं च एवं हकारादीनामीषद्विवृतत्वादकारादीनां च विवृतत्वात्सावर्ण्याप्रस
क्तौ नोऽपूर्णो विसर्जनं न कर्तव्यमिति भाष्यसिद्धांतो व्याकुप्येत। एओङ् इत्यादि सूत्रद्वयं ऋ
कारस्य चकाररूपानुबंधद्वयकरणं चेह लिङ्गम्। अन्यथा हि अन्यतरेणैव सर्वत्र व्यवहारे सिद्धे किं
बहुना। किं बहुना ऐकारौकारावपि नानिर्दिष्टौदाकारादीनामिव सावर्ण्यं न सिद्धं स्यादिति दिक्॥
तस्मादत्र भाष्यवार्तिकयोर्विवृततरत्वाद्विवृततरमेलक्षयतीत्येव न त्वसम्प्रायवाऽकृत
प्रतिज्ञानसामर्थ्याद्विवृततरेण सह सावर्ण्यं भेत्स्यतीत्यवधेयम्। ~~प्रमाणेन तु येकारो~~

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

एवं च भाष्यादिग्रन्थानां यथाश्रुत एवास्तु । एतच्च न्यासकारहरदत्तयोर्ग्रन्थमनुसृत्याभिधायोक्तो
पक्षान्तरेण व्याख्यानम् । परमार्थतस्तु ग्रन्थकारोऽपि विवृत एव । भाष्यवार्त्तिककारसिद्धः । ननु किं
तत्सूत्रमिति । तथा च पाणिनीयशिक्षा । स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योऽपि वि
वृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव चेति । प्राग्उक्तं तु मा भैषीः । ननु पाणिनीयम् । सूत्रत एवाऽऽत्रेऽ‍ङ्सूत्रे भाष्य
के यथा दोऽस्य करस्य विवृतत्वादित्यन्तरभाष्योक्तं सम्यक्स्वरभागाभ्यां न सावर्ण्यमित्युक्तम् ।
एवं च वक्ष्यति ग्रन्थस्यापि यथाश्रुतस्य सोऽष्टकेन्यासकारहरदत्ताभ्यां कृतम् । भङ्क्त्वा व्याख्या
नमानादेयम् । ग्रन्थकाराभिप्रेतावितिपठतः स्वसंवृतत्वमते विवृततरस्यापि विवृतत्वेमा
त्रेण सावर्ण्यप्रसक्तावृत्ताः सम्भवतः प्र[illegible]ताः सवर्णसंज्ञायामाश्रीयन्ते इति यत्निग्र
न्थस्वरसात् । न चैवमेङैचोरपि प्रसङ्गः । वर्णसमाम्नाये पृथग्निर्देशसामर्थ्यात् । प्रत्ये
कं पञ्चदशसामर्थ्यात् [illegible] । तत्र सावर्ण्यं पृथक्त्वे निषिध्यतीति दिक् । ननु दण्डकमित्यादौ दीर्घ
[illegible] पूर्वोत्तराभ्यामेकादेशास्याद्यर्थे [illegible] निर्देशस्यावश्यकत्वाच्चिन्त्यमेतत् । तत्रेति । अतो योऽन्यस्तत्र

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सावर्णे

प्रा० कौ णसहसादीर्घएकादशाः फलमि स्यफलमित्यस्याप्युते नतु सावर्णेपे किं फलमिति चेत् ाइह
शिदत्तेतिगुरोरनृतइतिप्लुते कृतेतेन सहपूर्वस्य दीर्घ एकादशाः फलमिति ग्रहणम् ा न
४३ च दीर्घकर्त्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वम् ा प्लुतप्रगृह्या अचीति [redacted] ज्ञापके [redacted] न सिद्धः प्लुतः स्वर
संधिष्विति वक्ष्यमाणत्वात् ा स्यादेतत् ा आक्षरसमाम्नायिकस्य अकारस्य कृतेपि विवृ
तत्वे धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य संवृतत्वात् ा अवित्वेन स्यात् ा आक्षरसमा
म्नायिकेन भिन्नप्रयत्नानाम भीषाम ग्रहणात् ा ततश्च षा मामरुनामीति दीर्घो अतोत्य
स्यपूर्विभाषया अंत्यस्यैव स्यात् ा नतु अकारस्य ा अव श्वेति परिभाषायाः ावाधाद्वपु
श्चियतेः ातपाद्दसादित्यत्र प्रातिपदिकेस्यांत उदात्तो भवतीत्येतन्न स्यात् ा नायकद्
त्यत्र प्रत्ययाकारस्याऽनचत्वादायादेशो न स्यात् ा अवनमतीत्यत्र निपातो अपाधुद

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ताउपदेशोऽस्त्वाशिवजेमिति। आद्युदात्तत्वं न स्यात्। किंचास्य वा वित्यादावेकारस्य
संवृतत्वेनानण्त्वादस्मिन्ग्राहकत्वे शुक्लीभवतीत्यादावेवत्वं स्यात् न तु मालीभवती
त्यादौ। न चाक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्यात्तत्सदृशस्यापि वालादिस्थ
स्यापि तत्कार्यप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। खट्वाढकमित्यादौ दीर्घसंपादनेन विवृतत्वप्रतिज्ञा
याः साफल्यसंनिधानसामर्थ्यविरहात्। तथाहि। अकः सवर्णे इत्यत्र आदिरन्त्येनेति वच
नादनो रेफप्रकारककारयोरनुकरणमिति निर्णीतम्। तेन प्रत्याहारगतेन विवृतेन प्र
कारेण सावर्ण्यात् दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणेन खट्वाढकमित्यादिसिद्धिरिति। अस्मानितिवि
वृतत्वेऽप्यस्य वा वित्यादिषु वप्रत्याहारेष्वपि संवृतस्यैव प्रसक्तस्यैकारस्यैव कार्यं स्यान्न तु दी
र्घप्लुतयोरिति फलभेदस्यास्पष्टतया केवलविवृतत्वप्रतिज्ञा[illegible]सामर्थ्यात्। प्रयोजनत। याः
प्रत्यासत्त्याक्षरसमाम्नायिकस्यैव विवृतत्वं ज्ञाप्यत इति न ब्रूमः। किं तु सामान्यापेक्षं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

एकत्वेति। स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादेकत्वेऽपि तत्कालोच्चारयतीति प्रयोगश्चेति भावः॥४॥

१०. कौ० ज्ञापकमाह। ह्रस्वस्येति यावानकारः स सर्वोऽपि प्रक्रियायां विवृतो बोध्यः इति। एवमपि प्रत्यु
च्चारणं वर्णानां भेदेन प्रत्याहाराविरोधादवच्छिन्नेन स्यानेऽस्तेन सवर्णग्राहकता न स्यात्।
४४ किं त्वकः सवर्णे इत्यादौ प्रत्याहारे एव सवर्णग्राहकत्वं स्यात्। एवमिकारादयोऽपि इ
को यणचीत्यादावेव ग्राहकाः स्युः। ननु तदेव मकारेणेत्यादौ। ननु एकैकस्य प्रकार
[illegible]स्तके स्यात् न एतस्मान्माशङ्कनीयं ननु धर्मभेदानां तुल्यत्वादविरुद्धधर्मोऽनुपपत्तिः इति
वांव्यंजके ध्वनिधर्मत्वात्। अनेनैव धर्म्यैव स्यापि लोके विख्याता लोके हि ह्रस्वो
भवद् ह्रस्वो जातो दीर्घो भवेत्यादि क्रमेण एकस्मिन्नेकधर्मवद्धर्मोऽपि ननु तद्दृश्यभेदेन धर्मोऽस्य प३
ति॥ वतिष्ठते तेन यथा हि कर्मण्युपगतस्यैव [illegible] तं चेरन्निद्ध इत्यत्रादित्वम्। गोपायष्टकिदित्यादौ
त्वो। अनुस्वारप्रतिकृ इत्यादौ तेनैकमप्यणुवैषम्यकार्यमिति भवत्येव॥ अतएव प्राद्दीर्घत्वात् ए

शिवादिभ्योऽणित्यादौ पुनः पुनः णित्करणं साधकम् । कथं तर्हि घटेन तरति घटिकः । तरतीत्यधि
कारे नौद्व्यचष्ठन्निति ठन् । कथं च धननिमित्तं संयोग इत्यौत्तावाधनः । तस्य निमित्तं संयोगो
त्पाताविति अधिकारे गोद्व्यचः संख्यापरिमाणाश्वादेर्यदिति चेत् । आवन्तिकृतात् अव
व्यपदेशात् भविष्यति । न च वाहुक इत्यादेः स्वघ्नि चवितापेक्षात् गौणकार्यासम्भव इति वा
अग्न्याग्रच्छादिप्रतिषेधेनेह गौणस्यापि स्वस्य कल्पनायाः ज्ञापनात् । अग्रे तेन विकिरणेत्या
दौ साविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं न भवति । आवन्तिकृतेन अवचव्यपदेशेन स्वाश्रयस्य
एकाचव्यपदेशस्यानिवृत्तत्वात् । न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्रं लभते । तस्मादुक्तरीत्या वाधका
भावात् स्वाघव रूप साधक बलात् औकारस्य अन्तरेकैवेति मन्दं मुख्यमिति चेत् । न । उदात्तत्वा
दिविरुद्धधर्माध्यासेन व्यक्तेः अस्य बाधात् । ध्वनिधर्मा एवैते इत्युक्तमिति चेत् । तर्हि एक

पूर्वसं ... त्यागोण्यातिव्यापादिबाध्यते इति भाव:

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

१० कौ० लगत्वादिकमपितथैवास्त्विति । अकारेकारादीनां मध्ये कृप्रसंगस्तदेतद्दूषयति १ अखंड मध्यकारेण
पदं वाक्यं वा वाचकमिति किं बहुना मात्रास्वपि वर्णेष्वपि वर्णः । अजकमिति ध्वनिभिरेव सर्वो निर्वाहात्
४५ उक्तं हि हरिणा । अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता ॥ कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्व
निलेन प्रकल्पिता इति । तस्मादादिध्वनिभिरेव निर्वाहे सति हि जातिस्फोट एव वाचको नो चेत्क
त्वयोरिवोदात्तादीनामपि भेद एव मायतः परिनिष्ठितेमतिरेवं । ध्वनिगतान् भेदानुदा
त्तस्वरितादिकाननुवर्णे अनुपतन्तः स्वरथावगतिहेतवइति मीमांसकमतमप्युपेजरती
यत्वादुपेक्ष्यमिति स्थितम् । एवंवर्णेनं त्वव एणेति नैयायिकाद्यभ्युपगतरीत्यापदं
जातिपरो निर्देशास्तर्हि अस्य चाविन्यत्वापितथैवास्त्विति । किं ग्रहणकथास्त्रगेणतदुक्तं
सवर्णोऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादिति नापरं सूत्रे तु जातिनिर्देशा प्रयुक्त

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्येवातिप्रसंगस्य भंगाय। त्यादीनाम इत्यादौ तु एकमात्रव्यक्तेरपि जातिविशेषणतया विवक्ष
तो विधेयविशेषणत्वात्। पश्वैकत्ववत्। अस्य च्वावित्यादौ तु अनुवाद्यविशेषणत्वान्न व्य
क्तिर्विवक्षिता। ग्रहैकत्ववत्। किंतु अणग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो नायं पक्षोभिप्रेतः।
एकोऽवर्णव्यक्तिरिति पक्षस्तु दूषित एव। अष्टादशा अवर्णव्यक्तय इति पक्षे तु अइउण्
इति यदि जातिपरो निर्देशः स्यात् हि पुनरणग्रहणं वैयर्थ्यं। व्यक्तिनिर्देशे तु ठकर्मत्या अ
स्य च्वावित्यादौ सवर्णग्रहणानुपपत्तिरिति महत्संकटम्। तस्मादिह सूत्रकारस्याशयादु
वेव इति चेत्। उच्यते। त्रिष्वपि पक्षेषु अस्त्येव सूत्रस्योपपत्तिः। तथा हि। स एव अय
मकार इति प्रत्यभिज्ञाबलादकार एक एवेति पक्षे धर्मव्यवस्थाया स्वयैवोपपादना
धाकेऽणकार्यं न भवति। तथा अप्रत्ययादिति विधिस्थले न दीर्घप्रवृत्तिः। त

सावर्ण्येपि ॰ सावर्ण्ये दिव्यवहारस्तु ध्वनिगतदीर्घत्वादिभिः काल्पनिकभेदसाधदाय

१०क्षो॰ प्याचास्य [redacted] चाविति विधिरपि मालिभवतीत्यादौ न प्रवर्त्तेत इति ग्रहणकशास्त्रं क्रियते। त

समानाक्षर च्चैसौ वर्ण्योपाधिनिमित्तिक ह्रस्वस्य विवृतत्वं प्रतिज्ञापयते। तत्तु ग्रासस्य समाम्नायिकस्येव

४६ चेत् पुनरस्पिन्न प्रवर्त्तिष्येतेति सावर्णिकी प्रतिज्ञा। एवमपि ऋग्रस्य ह्वावित्यादौ ऋग्रहणत्वा

देवग्राहकत्वं तस्यादिति चेत्। विवृतह्रस्वादेरविशेषेणतस्याग्रहणत्वात्। न हि अणुला ८

त्वेजदित्यादिवत् द्वेधा भेदेनानुपात्ताः स्वरूपमात्रानुवादेन विहिताः अपि प्रयामो

दीर्घप्लुतवाहुरित्यादौ प्रवर्त्तिष्यन्ते। उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकत्वादिगुणास्तु

स्वशब्देनानुपात्तान भेदका इति शब्दिस्मूत्रे वक्ष्यते। अनन्ता एव वर्णा इति पक्षे अ

ष्टादश [redacted] प्रवर्णा व्यक्तयः इति पक्षे च यद्यपि ह्रस्वदीर्घप्लुतसाधारणी एका

जातिः कण्ठादिजन्यतावच्छेदिका तज्जन्यध्वनिव्यंग्यता वच्छेदिका वास्त्येव तथापि

तथाप्याहु स्वत्वमात्रवृत्तिरपि जातिरस्ति। तथा च। अइउण् सूत्रे व्याख्यं जातिपरो निर्दे
शः। तेन तज्जातीये एकत्र स्थितं विवृतत्वं सर्वेष्वपि सिध्यति। अ एतत् एव सर्वेषां ह्रस्वा अ
णो भवंत्येवेति। अस्य चावित्यादौ न कश्चिद्दोषः। अपवर्गा भित्यादिषु पिधे षेवृगातिः
अस्य था अवात् सत्तामिति स्थिते सिद्धः पूर्वप॰ रयो सत्कारयोर्मध्ये अन्यतरस्य च भू
तत्वं स्यात् न तूभयोः अक्षरसमाम्नाये उभयोरपाठात्। नतस्य भूलोप्सलीति न प्र
वर्त्तेतस्य सूत्रस्या चेकाम सत्तु अभिसा इत्यादि स्यात्। एवं दीर्घाणामनेनैव सवर्णग्रा
हकत्वं नास्तीत्यपीभिद्धान्तः संगच्छते। अ पृथ्वा कजातिपरमेव निर्देशो स्वीकार्य अ
णामहणं अपूपनामितिचेत्तु। एवमपि उपसर्गा दितित्यादौ लृवर्ण ग्रहणाय ग्रहणा
करणात्स्यावश्यकत्वात्। न च ऋलृवर्णयोरिति सावर्ण्य विधान सामर्थ्यात् तद्ग्रहः।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्र.कौ. अकः सवर्णे इत्यादौ चरितार्थत्वात्। किंचास्य स्थावित्यादौ व्यापकजातिनिर्दे
शः। त्यदादीनामः इत्यादौ तु व्याप्यजातिनिर्देशः इत्यस्य नियामकाभावे सं के
४७ पि स्यात्। न चानुवाद्यविशेषणं विधेयविशेषणं च ग्रहैकत्वपश्वेकत्ववत्
विवक्षितमविवक्षितं चेति मीमांसकमर्यादा वैयाकरणैः स्वीकृतेः शक्यः। उपेयिवाननाश्वा
ननूचानश्च इत्यत्र उपेयुषो विवक्षितं न तु प्रभृतित्वविवक्षितमिति स्वीकारात्। पञ्चकस्य
इवर्णादेरित्यादावनुवाद्यविशेषणस्यापि बहुशो विवक्षणाच्च। तस्माद्व्याख्यानतो
विशेषप्रतिपत्तिरिति परिभाषैवास्मिन्नंशे शरणं व्याख्यानं तु लक्षणैकशरणो धीरो यथाप्यगत्या
तमेव तत्राश्रीयते तत्प्रापितत्वलेन ग्रहणशास्त्रस्य त्याग्व्याख्यानं चमत्कारमावहति। ग्रह
णकशास्त्रबलेन हि अप्रत्ययो विधीयमानः सवर्णग्राहक इति स्फुटमनेन प्रतीयते

उक्तंचचिंतामणौ चेयं मीमांसकानयोदाधर्मे शास्त्रेपिवहुशः॥ अथोमन्नप्रधधेयेदित्यादिषु। एकः
पूर्वपरति सूत्रेएकग्रहणमपोहद्गापकम्॥ अन्यथा उगइति। कलस्यपरत्वेकत्वं वाद्विवक्षा
संभवात् किंतेनेतिदिक्॥ अथवार्थवत्वस्याविवक्षायामपिइहोद्यानितोऽप्रकाशादिःसुस
द्धौः षट्स्वक्तौ॥ सादृश्यास्य संवंधेनोपस्थापयुःतिः॥ नचैवमपि वृत्त्यामनुपस्थिता
नोपाद्दबोधे अन्वयप्रतियोगितानुपपत्तिः॥ अध्याहारवादिबोधकाभावात्॥ अतिप्र
संगभंगास्तुतास्थैंग्राहकेवचनेनैव॥ अन्यथातथापिलक्षणाध्याहारादिरतिप्रसंगस्य
तद्वस्थत्वात्॥ स्थहेनीक्षितइत्यनुशासनवलात्सुधेभ्यइत्यादौ पदाध्याहारः॥ त्वह
तिचेत्न॥ लवल्लोपेकर्मणि क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः इत्याद्यनुशासना
दध्याहारस्यापिस्थलेविशेषक्लृप्तत्वात्॥ अन्यथागविश्यपमाहित्यादावगतेश्चेति
वक्ष्यते॥ स्थलत्वतः॥ ननुविधिवाक्ये सुत्रे कारो ग्रहणकशास्त्रे प्रेवलेन ससकारादीनाम्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सि॰ कौ॰ ष्टादशाय यथाग्रहणमिति तथा ऌवर्णो न त्रिभिदशाग्रहीष्यति तत्किं पृथग्ऌकारोपदेशेन ॥ न
च भिन्नेस्थानेनयासावर्ण्यविरहादग्रहणमिति वाच्यम् ॥ ऋकारऌकारयोः सावर्ण्यवि
४८ धिरिति वार्त्तिकबलेनैवाचनिकस्य सावर्ण्यस्याऽश्रयणात् ॥ अन्यथा ह्यौपदिष्टे ऌका
रे प्राल्कारीयतीत्यादौ उपसर्गादृति धातौ वा ऋत्यापिशलेरित्यस्य अप्रवृत्तिप्रसंगा
त् ॥ ननु क्लृप्तिस्थस्य ऌकारस्येदमनुकरणम् ॥ तस्य च स्वरे कार्येऽच्कसिद्धत्वादकारण
वायमिति उपसर्गादृति धात्वादौ सेत्स्यतीति चेन्न ॥ कपेरोल इति लिङ्गितस्यासि
द्धत्वेऽपि तदनुकरणस्याऽस्य असिद्धताविरहात् ॥ अथादेतत् प्रकृतिवदनुकरणमि
ति अतिदेशादयमप्यसिद्ध एव ॥ एवमतिदेशोऽवश्यमाश्रय[illegible]णीया द्विः प्र
योक्तव्यो हि तत्तेन [illegible] ति शीघ्र वा एवं यद्यपि पचतीत्यादावनुपपन्नेतात यापि भाष्या

तिङन्तं पदं प्रत्ययस्य तत्वं तस्मात्

दाहृते शास्त्रांतरीये पचंतु पाचयतु स्यति ङ्‌ स्ति ङ्‌ इति ति [redacted]
धातोयथा स्यात् । न ह्येतत् तिङन्तं तिङन्तं पदार्थं कृत्वात् । स्वार्थत्वात्तैः । किंतु हि विवक्षा
भेदेन वेल्मकीत्यर्थं वत्सूत्रे वक्ष्यते । अग्नी इत्याहेत्यादो प्रग्रह्यत्वमप्यतिदेशादेवा
अतिदेशो ज्ञापकं तु यत्तदेतेभ्यः परिमाण इति सोत्र निर्देशः । न ह्यन्त्यातिदेशे विना
त्यदाद्यत्वं लभ्यते । अभिव्यक्ते पदार्थो येन लोक प्रसिद्धार्थे परतायामेव तस्य वृत्तेः ।
तथात्व प्रयुज्यते अत्र दोनित्यसं वै धडते । नन्वेनेनैवातिदेशेन अप्रत्यस्यावश्यकत्व
त्वादुदाहृते प्रयोगोऽनुपपन्न एवेति चेन्न । उदाहृत ज्ञापक सूत्रमूवत
दादीति सर्वैरित्येकशेषस्य अकरणेनात्र तत्र दोः पुलोप इत्यादि निर्देशे अस्यातिदेशस्याऽनित्यतासापनात् । अथवा पारदृश्वा स्वालदि वाज इति सूत्रे अपायो

कौ. तिपन्मतुप्चेति वार्त्तिकेनेयं परिभाषाऽस्याऽअनित्यताचेत्युभयमपि ज्ञाप्यते। न ह्याहि
४८ कारायोमत्पुमतोऽप्राज्यभागाविति सूत्रमन्त्रुमेसोमोऽप्रस्तुतेत सर्विष्ठुवेतितत्र हि
मेत्रै।।तत्राक्षुयाद्वा दत्तकृतण्भूतान्मतुपिऽप्रस्यामीयमीत्यादाविनान्तु ... ण
स्य विभक्तित्वाभावादेव लुकोऽप्रसंगाद लुग्विधानमुपरि भाष्यां ज्ञापयति। मतु
पुत्यत्ते ष्वपृथमांततां विना दुर्लभत्वात्प्रातिपदिकताप्यावश्यकी सर्वप्रत्ययांत
त्वे सति दुर्लभेति प्रातिपदिकसंज्ञायां कर्त्तव्यायामतिदेशप्रवृत्तिविरहान्मतु
ज्ञानादनित्यतापि सिद्धा। एतेन युष्मदस्मदप्रत्ययगोचरयोरित्यादिप्रयो रपन्मतौने
गाव्याख्याताः। प्रकृतिमनुसरामः। लकारमात्रकरणस्याप्यतिदेशेनासिद्ध तिभाव।
त्वात्मा। स्तोल्काशीयतीत्यादावुपसर्गोद्धतिल्यस्य प्रवृत्तिसिद्धोकिं सावर्णेन

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

तिचेन्न। तथा सति रेफपरत्वप्राप्तावपि लकारपरत्वाप्रसिद्ध्याप्रवृत्तेः। नित्यत्वे
नातिदेशाप्रवृत्तेरेव त्वयापि वाच्यत्वात्। ननु रेफपरत्वे सिद्धे अतिदेशाद्रे
फस्य लकारो भविष्यतीति चेत्। न। एवमपि गम्लृ सृप्लृ इत्यादिस्थस्य लका
त्व रस्यानुकरणे [illegible] दुष्कातिदेशादेशस्य संभवाभावात्। तस्मात्सवर्णत्वस्या
पश्यकत्वे लकारोपदेशो व्यर्थ एवेति चेत्। अत्रोच्यते। न तावत् वार्त्तिके द्
ष्टा सूत्रकृतः प्रवृत्तिः। प्रारब्धेऽपि वार्त्तिके आकारलकारयोः सावर्ण्यस्यानि
त्यतां ज्ञापयितुं कर्त्तव्य एव लकारोपदेशः। तेन कॢप्तशिखेत्यत्र गुरोरन
[illegible] तदृति प्लुतः सिध्यति। [illegible] प्रत्ययान्त इति निषेधः स्यात्। स

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कौ. कारेणॢकारग्रहणात्तु कॢप्यमानष्वलीकॢप्यमान इत्यादौ ऋवर्णान्नस्येत्यौपसंख्या
निकणत्वस्याप्रवृत्तिस्तु क्षुभ्नादित्वेनापि सुवचा। अन्यथा प्रक्लृप्यमानादौ कत्य
५०. चेदिति णत्वस्य दुर्वारत्वात्। इदं त्ववधेयम्। वार्त्तिकमते सवर्णग्रहणमपरि
भाष्यमिति सिद्धान्तादृकारॢकारयोः साधारणजातिविरहेण कोत्र ग्रहणसंभ
वाच्छोपाल्कारीयतीत्यत्र अकोऽपि नित्यो ह्रस्वादेशस्थः सावर्ण्यविधिस्तु असवर्णे दी
र्घो होतॢकार इत्यत्र इकोऽसवर्णेऽयं स्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वमिति तात्पर्यं। नच
ऌत्यक इत्यस्य प्राप्तिः ग्रहणकशास्त्राभावादेवाणत्वे दीर्घसंपादकत्वार्थत्वात् ऌ
कारपाठः सावर्ण्यानित्यमपि कर्तुं ज्ञापयेदिति। तस्मादणग्रहणं प्राप्त्या
चेक्षाणस्य तत्स्थानेऽग्रहणं कर्तव्यं अप्रवृत्त्यग्रहणं त्वनैकार्थ्यमित्याशयः कल्प्यः।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

य[illegible]लृप्रभृतीनामृदिनां नाग्लोपीत्यदि कार्यं प्राप्नोति: पृथगनुबंधकरणं
तु लृदित्वप्रयुक्तस्य अङादेशस्य अदित्वप्रत्याचमितार्थत्वादसंकरं। शापरित्तुम
समर्थंतथापि सावर्ण्यस्यानित्यतयेवेदमपि समाधेयम्। यद्वा स्वरसंधिप्रक
रणे लृवर्णस्य अयचन्द्रावएववाच्य: सावर्ण्यं च नोपसंख्येयम्। प्लुतस्तु प्रकरणे
न रस्य इति न तम: ऽतिदेशप्रवृत्ति: उरण्रपर इति परिभाषानु कार्यकालत
यास्वरसंधिप्रकरणस्थेति उरइत्यनेन लृवर्णग्रहणोपपत्ति: अस्मिन्नपि
क्षे लृकारोपदेशः इहरक् नेष्यएवाक्लृप्तशिखइत्यत्र प्लुतो यथास्यात्। क्लृप्त
इति चद्विर्वचनं। प्रक्लृप्त इति च स्वाभित्र: अप्रगृह्येतमं विवितएषपोलकमेणाकः।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कौ० तेन गतिरनंतरइति [redacted] पूर्वेपदप्रकृतिस्वरः कर्मणियष्ठकस्तदंतेउत्तर
पदे तद्विधानात्ततः शेषनिघातेकृते उदात्तानुदात्तस्य स्वरितः। नेचात्र कोपिदो
५१ षइत्यस्यासिद्धत्वशंकापि। पूर्वत्वात्। परंहि पूर्वं प्रत्यासिद्धं न तु परं घातिपूर्वं एवं
चेगमद्भृतीनामदुच्चारस्यइत्यसंज्ञाप्यनायासेनसिद्धेति। अनघातुप्रत्ययादि
पुत्तालघुदितइतिलघोपरतः कृतेनयणादेशेनइत्यसंज्ञानुवादेन ज्ञापकेन
कथंचित्सामान्यनीकस्यात्। एवंह्युदितोनुमित्याघनुच्चादानामकइत्यादिनिर्द्दे
शानांच सामान्यादिकार्यादयोपिननिर्दिष्टोरन्नित्यथापाशुतसूत्रेरीत्यानुवृत्तिमः। अका
रमुच्चार्यपित्तं प्रकृतेनोक्तभारीकरणयाटवाघदात्वकारमुच्चारयतितदुक्तकरण
स्यापि। अचकार्यसिद्धिफलमूा। अनुकरणानामनुकार्येणापृथक्तांसर्वत्रसाधुता

10 त्वमिह मा भूत्। दिव उत्। द्युभिरक्तुभिः इति पूर्व [illegible] दित्वमाश्रित्य समाहितम्। तत्रोभावयमान
स्याप्युकारस्याद सोऽसेर्दो दित्यत्रैव सवर्णग्राहकता [illegible] गादिमित्याशंक्यात तपरसूत्रे दकारस्याप्युच्चत्वम्
स्या निर्देशाद्रूपरोऽपि तत्कालग्राहक इति परि [illegible] एवं च उत्श्रु[?] दित्यादावपि दपरत्वमेव। अन्यथा। मे[?]
स्वरितप्रसंगात्। अयमेव च दपरनिर्देशो भाव्यमा [illegible] स्याप्युकारस्य सवर्णग्राहकतां ज्ञापयतीति स्थि
तम्। इह तु अदसोऽसेरिति दकारनिर्देशात्त्वरः पव इत्य [illegible] दिषेपि[?] साध्यते। अत्र प्राञ्चः। थकारस्थानि
को वा धकारस्थानिको दकारोऽत्र भाष्यकृता वि[illegible]वक्षितोऽतो न पूर्वोत्तरविरोध इति। अज्वस्तु
वार्तिकमतेऽस्थित्वेदं भाष्यम्। अतो न विरोधमित्याहुः। वस्तुतस्तु तपरस्तत्कालस्येत्यत्र दकारो
नेनिर्दिश्यते प्रयोजनभावात्। दिव उत्[illegible]त इत्यादौ तु तपरत्वादेवेष्टसिद्धेः। न नेवं तीत्व[?]
मितत्वमिति वाह्यपाठात् ज्ञापकात्। न च परस्य[illegible] णो माव्यवधानं व्यवायेऽपि विभज्य सामान्येन व्यव
येऽपि णत्वविधानात्। न चैवं तेनेत्यादा[illegible] प्रसंगः। अन्त्रु[?] प्वाङ्गु[?] मा भिरिति नियमात्। अक्षरस

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

अतो गुणवृद्धिसंज्ञाविधावपि न सवर्णग्रह[illegible] तपरकरणं तस्य सार्थं ईदूदेदिति वत् । अन्यथा हि
किमेचावेवेह निर्दिष्टौ किं वा आकारोपि स्या[illegible] सन्देहः स्यात् । तत्र च मालादीनां चेति ज्ञापकानुश
रण क्लेशः स्यादिति दिक् । युक्तं तपरस्याय[illegible] पक्षः अयं पक्षो हि वृद्धिसंज्ञायां आदैजिति दीर्घस्याऽ
नणत्वेन सवर्णग्राहकत्वाभावात् तपरकरणमै[illegible] मिति स्थिते ङमुडादिवत् सामर्थ्यमस्तु । गुणसंज्ञायां तु
तपरकरणस्योभयार्थत्वाभ्युपगमात् पूर्वत्र च मितापस्य[illegible] सामर्थ्ये येनेदं संज्ञिनोरेदोतो रूपं कुर्या
दिति तत्र सवर्णग्रहणं स्यादेव । अस्मिन्नपि पक्षे [illegible] एकादेशदीर्घग्रहणमिति वार्त्तिकं दीर्घस्यैव सं
ज्ञेत्वादिति पूर्ववद्द्वेधा व्याख्येयम् । स्यादेतत् प्रथम[illegible] पक्षे तादपि परस्य तत्कालग्राहकत्वाद्दीर्घ पु ।
[illegible] तःवः इत्यादावेव स्यान्न तु लूवः पवः इत्यादौ [illegible] तिचेत् । अत्र भाष्यम् । नायं तपरः किं तर्हि अ
सन्देहार्थः सुखमुखार्थौ वादकार्यमिति । नन्वेतत् [illegible] भाष्यम् । तीति प्रत्ययग्रहणमित्येतद्वार्त्तिके प्र
त्याख्यानपरेणातत्वमिति मित्यत्र भाष्येण स्पष्ट[illegible] पतेत तथा हि तत्रोत्तिति प्रत्ययग्रहणं कर्त्तुं

दिव ३१

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

॥ रितिसूत्रे वर्णग्रहणेन तात्परस्येति पंचमी सम[...]प्रशापितुल्यादित्विति चेत्। एवमपि तात्पर्य
मात्मिदं ह्रस्वमात्रस्य दीर्घाणामनुपस्थितिरुप[...]स्थिते ह्रस्वदीर्घः स्वसवर्णानाम ग्रहणं ग्रह
५८ णं हृदयमेवा। नहि तत्पितात्पर: ग्रेनुव्यादित्व[...]त्। आह के त्वं परमनुच्चारितानामपि प्रत्या
हारे रूपाश्रयता नाम ग्रहे वद्धियोऽण कीर्तिश्चाप[...]त्। ज्वलादिभ्यः ण्यादिना भित्यादिनिर्देशाच्च
तेन च वमृच्छित्यादिषु पलादिकं सिद्धमिति[...]श्चेत तस्मात् तात्पर्यस्य कालस्येति तु उच्चो
रितेष्विव स्यादिति चेन्न सत्यमु। ऋ मोऽह्रस्वादिति सूत्रे ऋ प्रादिति प्रत्याहारे कृतेऽपि त्वं स
ज्ञायां प्रथमस्य सामर्थ्यात् सिद्धादि[...]पकरोतीति यथा स्वीकृतं तथेहापि तात्पर्यत्वं स
ज्ञायामनुपयुज्यमानेन तदुपस्थापि[...]सर्वस्तु तत्कालावधारणं सामर्थ्यात् करोतीति
न कश्चिद्दोषः। यदा अणुदित्सूत्रे अ[...]ग्रहीत्यनुवृत्ते प्राच्यस्य संज्ञायां विधेयानाम ण
सवर्णग्रहणं नास्तीति ऊकालोऽज्झ्रस्व[...]ह्रस्वदीर्घप्लुतः॥ उपपाद्यिष्यामश्चैवं तत्रैव॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शादीर्घो भवतीति पक्षो निर्दोष एवेति [illegible] ॥ एवं सति कस्माद्ध्रस्वविकल्पादीत्यादौ सिद्धप्रसं
गात् ॰ इह हि दीर्घ एव नादकारे[illegible] न स्य[illegible]स्थानं तयोर्द्देतीन ॥ तस्मात् दीर्घ इति योग
विभागो दुष्ट एव ॥ तेन संयोगाच्च कंरमेघाइ[illegible]त्रि त्रिमात्र चतुर्मात्र प्रप्राप्ति दुर्वार एवेति ॥ न च प्लुत
स्य विषये प्लुत इति वाच्यम् ॥ प्लुतो प्लुत[illegible] गेस्स्यैव तद्विति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ नन्वेतत्याप्
चतुर्मात्रः केषमापाद्यते तस्य लोकवेदयोः प्रसिद्धेरिति चेत् ॥ न छान्दोग्यप्रसिद्धिरिति सिद्धे
स्याहु ॥ वस्तुतस्तु लोकेप्यस्ति प्रसिद्धिः तथा च प्लुतावैच इदुदेतौ विति सूत्रे भाष्यकारो वक्ष
ते ॰ दृश्यत एव चतुर्मात्रः प्लुत इति ॰ अत्रोच्यते[illegible]णसंज्ञायां वृद्धिसंज्ञायां च तपरनिर्देशा
[illegible]तो देश्य: नदेतदुक्तं वार्त्तिके हेतौ ॰ एकारौकारयो[illegible]दीर्घग्रहणमिति ॰ तस्यैव संज्ञित्वादित्या
व: नत्वेतद्वार्त्तिकं दीर्घग्रहणं तरकर्त्तव्यं तापर[illegible]तापियोगविभागपरं मु उक्तयत्नोः स्या
स्यादित्तत्वा संज्ञासूत्रे प्रदानोस्त्वप रकरणे [illegible]ोः कथं तत्तकालग्रहणाकृता सीहवेलो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

को॰ उद्भावनार्हः पक्षद्वयसाधारण्यात्। स्यादेत[illegible]स्याभावपक्षे गांगोदकरमेमाइत्यादौ
त्रिमात्रचतुर्मात्राणामुस्थाने त्रिमात्रचतुर्मात्रा[illegible]वादेशास्तुः स्त्रात तस्मात्। नाचाकः स
[illegible]र्णाइति सूत्रे दीर्घइति सूत्रे योगंविभज्य[illegible]कः पूर्वपरयोरित्यधिकारे यो विहितः स
दीर्घो भवतीति व्याख्यानान्न त्रिमात्राद्यादेशा[illegible]ति वाच्यम्। पश्चांविश्वं पवं तीत्यत्र दोषप्रसं
गात्। ननु अमीत्येव सूत्रमस्तु प्रथमयोरि[illegible]रिति सूत्रात्पूर्वसवर्णोनुवर्त्तते। एकः पूर्व
परयोरिति च एवं सिद्धे पूर्वग्रहणं यथाजातीयकः पूर्वः सएव यथा स्यात्। दीर्घो मा भूत्
इति। तेन पश्चिमितिता वा सिद्धम्। संप्र[illegible]रणाच्चेत्यत्रापि सएव पूर्वशब्दोनुवर्त्तते॰ हलइ
तिसूत्रे[illegible]रंभसामर्थ्याद्धा संप्रसारणा[illegible]त्येनेन दीर्घो न विधीयते॰ तेन विद्धमित्यपि सि
द्धम्। अतो गुण इत्यत्रापि परइत्येवासि[illegible]रूपग्रहणसामर्थ्यात् यादृशः परस्तादृशः
एवादेशो न तु तद्भिन्नलक्षणः तेन पवौं[illegible]स्याप्यसिद्धम्। तस्मात् योगविभागेन एकादे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्लुतपरेयद्देशो ह्येतपरोभावणेम् । प्लु[illegible]दि ष्वजविकपि॰ प्लुतसंज्ञा च अतपरए चर
गघु स्यादेशः कोदेशो दीर्घग्रहणमिति [illegible]स्याये । श्लिष्यमाणवर्णेद्वयसदृशावयवत्वा
त्सधीयमानोऽमक्षरं सध्यक्षरमित्यन[illegible]णोपूर्वाचार्य्यसिद्धा एचां संज्ञा॰ तपरउपदिश्य
तेनेनेतिकरणं च्युतस्याप्रयोजनम[illegible]ता । त था चा एचां तपरत्वोच्चारणे प्लु तेमसीति
चेदत्राहितपरोच्चारणं तावत्कर्तव्यम् । प्लुतत्वेसत्यपि ऊजे विधिः दिवऊम् एदिनासिध्य
ति । तत्र प्लुतस्येच् उ ऊ मुडादि तस्मात्परस्य द्वित्वमिति सूचयितुं ण्यादि शादः प्लुतेतद्गुर
ण्रोप्लुच इस्तुंकार्येनासिध्यतित्यर्थः अप्लुपे[illegible]गौदेयम् । वप्लुतस्तु अनवत्वात् प्लुत
सज्ञावनसिध्यति । तस्मादुष्यतरनिर्देशाद्इतिव[illegible]र्तीकेत्रयेणोत्कम् ॥ यथान्यासंपाठित्वाह
अतपरइतिसूत्रं कर्तव्यं स्यादर्थकीकादिनिव[illegible]येद्वत्यर्थः वेप्लुतस्तु उभाभ्यामपिसूत्रं
कर्तव्यम् । उभाभ्यामपि यानकर्तव्यमिति स[illegible]मेवोपपादयेन । तस्मान्नायंदोषस्तु

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

वा॰ को॰ ते चो॰ स्वविशेष्यं नतनमत्वेन नतपो [illegible] नसंगान् नियमिति सूत्रं गुरु आवश्या
म तेमेव । तनद्वये मवृ स्व आयु १ [illegible] ते [illegible] : स्याद्वेवा । एवं शो नु ३ इत्यादि [illegible] गोरवमेव
मेतातपरानेवमि ई लाप । तथा व [illegible] इति [illegible] नेन पक्षाणामेवा
पृथिवी स्वांतत्काल मुहूर्ता द्धात काल [illegible] शका रा कृ स्व संज्ञा न लभते तेन ह्रस्व
विधि विधेयोत्व सीनेतोव मेवमूलनि प्रा मा [illegible] मुख नचूत्वा पत्ते: तत स्वतो ३
गतेनो ३ नात इत्येव ग्रनविचे स्वच: परस्य विधीयमाने द्वित्वं नकार न स्या
मू प्रत्ये ३: तिका पन उत्क्रोपग [illegible] त्वा तु [illegible] विरहात पु
न विधिने प्रवर्तते । [illegible] मभ [illegible] ान इत्यादि [illegible] सम [illegible] नातन्वि [illegible] ३
बलो विधानेन चरितार्थत्वा पत्तेरि [illegible] दका । तदेतदाह वार्तिककार: । अथ शरे को

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ओघ्य सं द[illegible]ो विम द्धेत न दूले न हि ल[illegible] ग गे काय्यो: पूर्वपूर्वाभावो व प्रतिषेध सूत्र
स्य विषयो न सत्र तं तर्ङ्ग वत्स्ववदित्य[illegible] यात लभ्यते । इदं मत त्रै वस्तु दीक्ष दिव्याम: द्वि
तीय का[illegible]नम पि त्र्यहे कारा दिव[illegible] नि[illegible] लोके ब्यो के स्मि प्राय गे ना दगा द्व
नम् । अपच्छ दोनामि मत स्यापि चतुर्मो त्रे स्यान पर व करणस्य प्राव स्येके सत हृदि हा
वि[illegible] भ्युपगमकाहिं अल्के कसत्री नकरीत्या मे काल्गी दयो: सर्वत्राविधि प्रति वा
र्णिकम पिप्र त्यास्यातु प्राक्समू । अथापि श्रौतं मानं धारणे पार्यिकां कर्म कहि
एव इति तिस्मृ तार्थो पिलप्ये वाक्तिति दिक । [illegible] चे इति ति स्तु च वलेनो
दे कामाद्यो कालेन लभ्यते स्वा[illegible] नत प्राति[illegible] ब्याको यापि ना विहरु
ध्वते चेत्तदा कि मनि[illegible] पाप घत्ते [illegible] मूर्द्ध एं यत्नत: प्रति[illegible] मीति चेदा नो
ह

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

१०कौ० इतोऽनन्तरं वोध्यः। अर्द्धमात्रा अपवर्णस्य। अर्द्धमात्रा इवर्णो वर्णयोरिति पक्षे मस्व
५ ग्रामादिवत् भूयसा व्यपदेशादपि इकारादेकारो भविष्यत इत्यर्थः। समप्रविभागप
क्षेऽप्युक्तीत्युत्तमे वक्ष्यते तत्रत्य पूर्वोक्तं समाधानद्वयमेव शरणम्। तत्रापि शाद
परविप्रतिषेधपरं प्रथमाख्यानं। यद्यपि विवर्णोस्मीते तथापि तदभ्युपगमे प्र
प्रतिपत्ति वौं भूयो रित्यादि। विप्रतिषेधपरामि [illegible] त्रैवार्त्तिकं भाष्यं चाविकल्प सू
तत हि गोन्त्रियोरिति सूत्रेण गोशब्दे [illegible] विधियमानो ह्रस्वोऽन्यतरव
स्थितार्थः। येनाप्रतिपत्तिः स्यात्। न [illegible] प्रातिलक्ष्य लक्षणभेदे विकल्पे परमेवोत
नियमोऽस्त्विति चेत्। न। एवं हि [illegible] प्रचः परस्मिन्निति सूत्रेऽपि नित्यः परयणादे
शः परस्यासौ व्यवस्थाया। युगपत्[illegible]भवेनास्तिका हस्वौ[illegible] सिध्यतीत्यादी

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नएङ उक्तस्मागान्तरतमो इ उवर्णे वेवौ [illegible] सिद्धमाद्यन्तह्रस्वकारः प्रुद्धतोलब्धः ओकारस्तु
शुद्धोऽस्त्यतिमतो सिद्धमित्यर्थः तत्र [illegible] वं ह्रूचानां प्राप्तिप्राबल्यमन्त्यानां ल्यावेकारश्चवर्गो
विकारैकारौ [illegible] यकारः प्राकारः इ[illegible]ता प्रओष्ठापपाद इति च पूर्वोक्तेभ्यः शेषावर्णेस
सिरोष्ठ्यामुपपादयितव्यः उवर्णः पवर्गः ओष्ठौ [illegible] स्थानीयस्य ओष्ठ्या इति
सूत्रार्थः इदं च प्राप्तिप्राबल्यमिति कृतो व्याख्यानम् [illegible]ज्ञाप्येत शेषः ओष्ठ्योऽपवादो
तिपादः तत्र अपवादस्यास्य उत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् विहायेत्यर्थः न्यायसिद्धस्यैव वा
प्यबाधकभावस्य स्फुटीकरणार्थत्वे दम् तदेवं शास्त्रपरविप्रतिषेधान्मतभेदेन
स्यान्नसाम्यादासिद्धमिति समाधानं कृत[illegible] ३ः सुफलितम् ॥ एतेन यथापि प्रष्ट
व्यत्वं तथापि तत्र समाधानान्तरमप्यस्ति [illegible]हा एच्चोष्ठ्याविति । चकारोऽभिन्नक्रमः ।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

द्वितीयो भागः तत्र स्वतंत्र तत्तद्वर्णग्रहणेन विधीयमानं कार्यं तत्तत्सद्वितीयखंडे पुनः प्रवर्तते । तदुक्त
द्वितीया हि भेदस्तु तत्र एव ० नरसिंहवंशी सत्तरा कातंत्र लात् । ओ नो ग्रहणं चात्र ज्ञापकं यदि हि भागो
६४ अपि स्वतंत्र वर्णप्रयुक्तं कार्यं प्रवर्तयेत् तर्हि घचो संख्या परिमाणचादेय्यादिति नोच्य
चरितमिति व सूत्रद्वये घञ्ग्रहणेन कृतार्थत्वात् । राद्वेनो शब्दश्च नोपादयदिति तेनाग्र इदं द्वा
यो उदकेमित्यत्र सवर्णादीर्घेण न चेत् वा पवाद्य इत्यनेन तस्य बाधा स्यादिति वाच्यम् अप्रा
द्वयोर्हि यून नाप्राप्तिन्यायेन मध्येपवादिन्याय बाधकत्वाद्धकतया अग्र आयाहित्यादौ
चरितार्थाः अग्रे इदं मित्यादौ पररूपे दीर्घः अन्तरंगोपदीर्घः प्रवर्तमानोऽप
क्षेलात् । तथा अग्रेऽगानीति एङ् पदान्तादिति आलूय प्रमाय इत्यन्तर्तुङ् मालाम् इत्य
त्र एतस्न यातत्वा दावेतो लोपानां वा चोऽम्ववाचो निमित्तमित्यत्र घञ्लक्षणो ह्यस्तानुति
दिक । तद्वि घिलादेशा विना मे षुत प्रतिघिषुपं । तथा हि द्विहल्यग्रहणमपि नीयत इमानेदी

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्येत्यनेनैव गतार्थत्वात्। न च ङमुडादाविव संज्ञायां कृतं लिंगं संज्ञिनि लृ[illegible]धुं शक्यं तु यदिह सा
मर्थ्यविरहात्। एवं च वर्त्तिस्त्वृदितमितिसूत्रे भाष्यवार्त्तिकग्रंथः सर्वोऽप्यभ्युपेत्यवादः। स्याद्धो र
इति सूत्रे ऋ ऌ एकं स्यात् तकारस्य भिन्नस्यादि[illegible] भाष्यं च भवति स्मान्नायं लकारः किं तर्हि ह्रकार इ
तीह स भाष्यग्रंथोऽयं यथाश्रुत एवं साधुः [illegible] ऋ[illegible] येऽकलनीयं। अथ भवत्वयं ग्रंथोऽभ्युपेत्य
वादरूपता मुक्तग्रंथानां गमयतीति तेन [illegible] रात् इत्यादिष्वपि विधेयस्य तपरत्वाभावा
द्यातः नित्यं तु दूरायामिति दिक्। इह [illegible] कारादयो वर्णाः सांशा दृश्यंते। पूर्वाहतस्या
दित उदात्तमर्द्धह्रस्वं पूर्वस्याः स्यादुत्तरस्य [illegible] विति। वार्त्तिककारोऽप्याह। एचोऽप्युत्तरभू
यस्त्वादिति तत्र सांतिके विदेशाः स्वतंत्रवर्णा न [illegible] सदृशाः। यथा अ आकारादिष्वकारस्य स
दृशो भागो। [illegible] पूर्वभागो आकारस्य उत्तर[illegible] वर्णयोः ऋकारे उभयतोऽभक्तो रेफ
मात्रा। मध्ये रेफस्य सदृशोऽर्धमात्रो भागः [illegible] उभयतोऽभक्तः मध्ये स्वतंत्रलकार स

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्रा॰ मा॰ त्रे स्थिता पूर्वा चौ मैरेवोक्तं इति अत्र सकेयुरेकू[illegible]स्यैतावस्तु रं । । न न्वेतावता स्माभिराद्दत इति वृमो

नतु क्षीत इति तिचेत् । । सत्यमादृत: तथापि पप[illegible]भाष्या यद्दर्शनादित्य सिद्धा हेतु : । । अग्रे गस्येति

३६ ति सूत्रप्रत्याख्यानाय भाष्यकैठरवेणोह[illegible]वाता[illegible]परिभाषोपन्यासात् । निरूपण दृढ़तमित्या

दिसिद्धये सूत्रं कर्त्तव्यमिति स्थितेप्यर्थयपदा म[illegible]षात्याशय इति चेत् । । तथापि थकारादेको

रस्यानिकारटकार इत्यर्थ इति माख्यान क्लीशी[illegible]ष्युलेतया मूलस्वरसविरुद्धतया । अप्यादर

णानहीवत्-हिवउदित्यादौ तिस्वपितमित्य[illegible]प्राप्तरेवविरहे णाटकारप्रश्लेषादेनिर्वाज

त्वात् । । तथाहि । उदेत्येषा उकारस्य संज्ञा[illegible]याप्रत्यापित उकारस्तु विधीयते तथा च सा सं

ज्ञार्थसिद्धावपि संज्ञिनः किमायातावस्[illegible]सु संज्ञाऽपितां तान्नतु तितं तपरद्वति हि सूत्रि

तेनतु तिदिति । यदि हि संज्ञावत्संज्ञोपि[illegible]तावता एवं तर्हि । यतीमिस एष भवद्भिरित्यादा

वेवस्यान्नेतु वृक्षेभ्यः इत्यादौ : तस्य[illegible]स्ता काले स्यादिति सूत्रं च व्यर्थमेव स्यात्स्वरूपं शब्द

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

त्रैवेली तिसंरेफं पठंछित्वा रेफेवलिचेति [illegible] स्थानान्नोक्तदोष इति चेत् । न । एवमपि ह्वकारेण
विसंयोगादेर्यतो धातो रेफवत । उदात्त [illegible] उ स्यूर्वो द्वि ग्रहण । संप्रसारणमित्यादिक्रमेण
यणग्रहणानि सर्वाणि रेफेण ग्राह्या [illegible] सः । न चैतावतापि ष्ठनिर्वाह । इको यणित्यत्रसं
संख्यातानुदेशे न इकारस्य रेफः उकारस्य यकारः । ऋकारस्य वकार इति वक्ष्यमाणे प्रसं
गात् । न तु यथाश्रुतेपि यथासंख्येन निर्वा [illegible] दुरुपपाद । तथा हि विधीयमानेषु तेषु यवला
सवर्णाग्रन ह्णातीति चेत् । वारस्तावद्यण । गुणा [illegible] भिमेदकृत तथा तु नोदिसिक संग्रहेषु पञ्चपञ्च
मात्राविरहात् । इको यणित्यस्य प्रसंग इति चे [illegible] आप्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणमिति
परिभाषया तत्समाधानात् । ष्ट्रतुतित्वयाम [illegible] सूत्रे ह्रस्वदेचेनोक्तो । तस्यास्तु परिभाषा
या भाष्यवार्त्तिकयोरदर्शनाद् इयं यत्नो [illegible] ने ह्याभियादृत इति । तत्रेदं वक्तव्यं
षकारस्थानिको धकारस्थानिको वा [illegible] दिस्थैवरूपोयत्नस्तावदेङ्ग्रो उ इतिस

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कस्य वा उभयोः विशेषो नास्तीति यत्र सिद्धवत् [..]भ[..] । एतावक्ष्यमाणत्वात् सायं द्वो य इति वाच्यं ।
सूक्ष्मत्वाद्दुर्लक्ष्यो विशेष इति तदर्थात् । ननु सर्व[..] वर्णेभ्यो विरहोभिप्रेतः । शास्त्रे विहलोयमाभि
व्यादिश्यते वै युथ्यापतेः यथा च तनुमुखद्वैत्यादौ [..]नु नामि को वेति पक्षे णकारः प्रवर्त्तेत । स्या
त्संसाम्यात् । के उ इत्यनेन त्यादौ वा पदान्तस्येति पक्षे [..] प्रवर्त्तेत रेफो घ्नाणां सवर्णेन मन्ति ये
[..] द्विजातीयः सवर्णे नास्तीत्येव परं स्वरस्य[..] वर्णो भवत्येव तत्र त्यास्य प्रयत्नत्वात् । वावीति
लोपस्तु नास्ति तं प्रति परसवर्णस्यासिद्धत्वात् [..] यथा द्वित्वानुनासिक परसवर्णे निवृत्तयेय
वो भ्यां पूर्वं त्र रेफान कृष्यते गृह पूर्वमडो ति नहिं [..]सो लुपधादित्येतद्ढकारान्तेष्वेव विप्रवचेव ननु तस्य
दुर्विलोढादिद्वेविषतीत्यत्र पक्षे गुणो निषिध्य[..]न्तु अवद्युपधादिति छित्वा अवकारान्ता लघुपधा
दिति व्याख्यास्यत इति चेत् । एवमपि गोधुरः । एवं च र नित्यादौ लोपाभावमिति न प्रवर्त्तेत रेफे वत्स स्य
त्वो नेतत्र्वात् रलीति वक्ष्यामीति चेत् हयगतो हि[..] दित्यादौ यकारे उविप्रसङ्गः । नेन यथाश्रुत एव सू

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नत्र हि इणः षी ध्वमिति सूत्रादिधीण इत्यत्र [illegible] ते तेदेवं ग्रहि-प्रशि हशि इणि वाते चतुर्षु ग्रहणं
प्रथमोपदेशस्य फलमिति स्थितं । यदि तु पर [illegible] पदिश्येत तावलरलू धलू ग्रहेण पुनर्ग्रहेन तत
ष्ठकृहिहि स्वपिहीत्यत्र कृ दादिभ्य सस्तावध [illegible] क इति वलादिलक्षणो इण् न स्यात् । हप्रीतोः इति हित
हित्वा स्नेहित्वा सिक्तिहि षितिसिन्नेहि सि इत्य [illegible] वरलोपधादिति किन्न स्यात् । ग्रहोप्बांत्री
दोप्स्यमित्यत्र षत्वस्यासिद्धत्वाज्झकारा झलः प[illegible] सिद्धिति झलो झलीति न प्रवर्तते । च धुस
[illegible] ग्रिलिक्षादित्यत्र शल इगुपधादनिट क्स इति क्सो [illegible] न स्यात् । तस्मात्प्रत्याहारेषु चतुर्ष्वेप प्रथमोप
देशस्य चतुर्थ्यो द्वितीयोपदेशस्य फलमस्तीति [illegible] स्थितं । स्यादेतत् रेफस्य परकार्याणि प्राणुव
ती तथा यथा स द्रुहदो भद्रहृद इत्यत्र ग्रेचः प [illegible] कारात्परस्य यर इति विधीयमानं द्वित्वं व
सौत्यादौ यकारस्य वपाप्नोति न च वा मामिति लोप [illegible] करः लोपं प्रति द्वित्वस्यासिद्धेः हलो यम
मिति लोपस्तु वैकल्पिक इति विवक्ष्यमाण [illegible] एषेयं श्रूयते न च संजनपरस्यैकस्याने

सि. कौ. नयाम्नाद्धेः मामात्राः ममनुवर्णो पदे प्रो [illegible] वा दयम् । गुण संज्ञायामनुवर्तन्य इति
मिलिताः षडेव मात्राः तस्मात् द्विमात्रेति द्वा हलामध्ये दर्पेक्षमात्रयोरनभिमत
५५ त्वं निर्णीयते । नन्वेवमप्येवं रघुस्वाध्येया इति चेदुच्यते । ताद्रूप्यानैतदपरि
भाषायोप्राप्नुवतो र्घेकारस्यौकारस्यानिवृत्त्यर्थं क्रियत इति चेन्नावैकल्पिक
प्राप्तिमतोऽप्येकारस्य व्याक्त्यायेन दारंभात । ए वाहि पूर्वोभागोस्य कारस्य दृष्टः
उत्तरस्तु इवर्णो वर्णाश्चादृष्टः । तत्र उभयांतरमस्य हस्वस्थाभावास्य पायोगात्र ओ
रस्यात् । इकारो कारो चुस्यातामु । [illegible] मान्माकदाप्यवर्णो भावि [illegible] जोरनेनव
स्तेतस्तु प्रत्ययारव्धास्यतस्य नभू । न याचुनत्रवार्तिककारोव [illegible] ति । सिद्धमेडः
सस्थानत्वात् । एचो श्वान रस्पपस्त्व [illegible] । अत्रस्यापमर्थं । शावदपरवि प्रतिषेधे

ए वद ग्रा वा [illegible] शि [illegible] म

ए [illegible] परस्याकारस्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

दूर्यो ऽस्त्रो ऽप्युत्रिभिः प्लुत मिति। ग्रंतः पाप[...]स्यद्वायाये परस्य व कारस्य कारो ऽयं स्मात्समो
तत स्य ओकारस्य तदीयप्राति शाख्ये ऽप्युक्तमेकारमो कारं च विदध्मितं तथापि प्राति
३ मिति शाख्या[redacted]समाख्यावलादेव म[...]शाख्या माधारणो ऽस्मिन्नशास्त्रे तस्य न ग्रहणम्
शापकास्य यदि हि ओकारादिभिर्हि न्नादप्यानभि[...]वणद्भिरपितक[...]णां
ग्रहणं संमतं स्यात् हि इह लाघवार्थं प्रकमात्राव वर्णाउवर्णपठित्वा नू ओकारादिव
ता[...]क तू न चैवम एङ् गुणाइ स्येनतपरत्वात् नु माम्बि कथोर घत्त ण मेशा स्मादिति वाच्य
मू।तत्रा ए ओ इति स्वरूपेण यदा यथा अर्धे ए ओ नणोर्लेन सवर्णाग्रहणे कृतः प
एवमप्यर्द्धमात्रा लाघवाद्वात वाह्यवर्णोपदेशा मावादपमा गुरुमले सीयातु तपर
स्वरोविं। एओ इति दीर्घमात्रा व नष्टयम।ण संसायां तु इति साक्षा दयं संकल
को

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कौ० जमेदिस्यात्तुफलेऽवधेमवजातिर इतिचिमव:। नतुरूपोरोलइति सूत्रं चेत्पग्न इत्यस्मात्
येमस्तु। एवं वलत्वस्यापि प्रत्वादेवभुस्यादयो मे स्युरिति चे[illegible]। एवं हि सति ग्रो
५८ पदीत्यस्याप्युत्वे घं: स्यात् नत्वमलत्वे स्यापि इतयापि जेगि[illegible]ते [illegible] हि सति
चेति दीर्घस्यात्। नतु उवहूच प्राति सात्वे अकार ल्कारा [illegible] कस्यो भज
ह्यामूली याइति चाव सोध्योः स्यान सा मोक्ते स्ता [illegible] स्याग्रह [illegible] [illegible] वनिवा ता[illegible]
रोपदेशो मा स्विनि चेन्न। उक्तरीत्या [illegible] वर्णयोः सावर्ण्याप संख्या [illegible] प्रत्या [illegible]
यताम् ल्कार [illegible] स्त्रात्र [illegible] स्यात्र [illegible] नस्तु सिद्धये स्या वा [illegible] एर्या नित्य तो
ज्ञापयितुं कर्तव्य एव तिदिक्। ए ओ [illegible] इ। ऐ औ च्। नाय घ पि [illegible] दोगानां मध्ये सात्यमु
[illegible] ग्रि[illegible]गापनीया अर्द्धमेकारम[illegible] [illegible] कार चाध्यीयते [illegible]जाते ए अ मध्यस्य[illegible]ते[illegible]

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् लृ पादयइति तस्य प्रथममर्थः । नेदं प्रथिलादेशविनामेषु
प्रतिविधानमिति वक्ष्यमाणे लकारे एकदेशस्य रेफस्य लत्वे कृते लकारे एकदेशविकृतं न्याय्य
नोच्चकार्यमिति श्रिमिति । न चैवमेन्दतेत्रप्रतिषेधापत्तिः । अर्थवेन्द्रस्य बिंमा स्यात् । नैप्य
कदेशविकृतन्यायेन नरफ एवनोप्यापत्तिः । लोके पिहि... प्रयुक्ते का
धेनायाख्यावा नचैवं के ... काव्याद दीर्घस्य प्य एवं इति लुम प्रतिषेधापत्तिः ...
तो नेति न्यायात् । किं तर्हि ... कारस्य प्रत्याख्यानाय ... पणवि
परीतमेव गौरवमिति । तदेतदाह भाष्यकारः । ... ह तो ... धातु
कृष्यन्तइति लकारपक्षे विषयः फलविशेषो वा । लट्लौल्यइति धातोः ... पि ल
टि कपिलकादि विशिष्यः ... न्यायात् ... इति ... लकारं

प०को० वद्यास्मणादिनिंदकत्वमेवास्त्वोऽलघुनानूतस्य चातीत्यन्वदेनत्व।। यत्तु द्वितीयप्रयोज
ननिराकरणपंवार्त्तिकं प्रत्तकरणे शिष्टाशिष्टाऽप्रतिसिद्धेषु इति तत्स्यापस्म० प्रथे:
५३ शिष्टस्यसाधोरनुकरणं साध्येव।। प्रशिष्टे च तदप्रतिसिद्धं च साध्यसाधुवर्हि
भूतं दिष्टुभादितस्यानुकरणमपिनादगेव।। प्रथोदसाधोरनुकरणमप्यसाध्ये
वेति।। इदंतु भाष्यदूषितमेवाहेलयोहेल इत्यादीनां शिष्टपरिगृहीतानाऽम
साधुतामंत्रीजाभावान्नोपपद्यते वाचकत्वमात्रेणातपात्वम्।। ०नुपपद्यत इत्य
स्याप्यसाधुतापत्तेर्नचप्रकृतिवदनुकरणमित्यनेनाऽसाधुतादिदेशा।। प्रथा
स्रौयस्यातिदेशाऽयोगादितिदिक्।। तस्माद्वार्त्तिककृता दूषितमपि द्वितीय
प्रयोजनं भाष्यकारोत्या स्थितम्।। यदपि तृतीयप्रयोजनानिराकरणपरं वार्त्तिकम्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शास्त्रस्यन्यायेन अपभ्रंशेनापप्रयुज्येत एवेत्यस्य वधेयपक्षे एवं क्कवेत्यादीनामपिशिष्टैरनंगीकृ
तानां न्याय्यत्वाभावादसाधुतोक्ता। तथा चाहुः। नहि पदं विशिंतिपदं प्रयुज्यत इति। एवं च न्याय्या
भावादिति वार्त्तिकेन पूर्ववार्त्तिकोक्तप्रयोजने त्रयमध्ये प्रथमप्रयोजनमनिराकृतमु
त्येतकेश्वासाधुरेव इदं च त्रयपि शास्त्रानां प्रवृत्तिर्नेमंतिय दृष्टाद्वादा इति पक्षे एवाभि
मतापक्षांतरेपि हि परिहारो भवतीति भाष्यकारः। एतदग्रन्थपर्यालोचनपात्रचतु
ष्टयीति पक्षेत्यक्ततकोदयोपि डित्थादिवत्साध्वसाधुवाहिर्भूता साधव एवेत्यनु
डित्थादिविलक्षणा इति लभ्यते। अन्यथाहि पक्षांतरेपीति न ब्रूयादिति न च ग्रहस्य
ति विरोधः। तावतापि कृतं कुर्यात्येतद्वितमिति प्रपेत्युक्ते कृते साप्योपगवादौ
द्विवचनादसाधुतोपगमे बाधकाभावात्। पूरु...साधू...अपि प्रयुज्यतो द

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कौ० रजकः तक्षकः इत्यादिषु शिल्पिनि घस्मरकः भषकः वृद्धकं कनकमित्यादि संज्ञायामुदाहरण
मूलतया च ज्ञातकेशाद्धेः शास्त्रानुगतत्वान्न्याय्या। तत्संज्ञावाच्स एव संज्ञा। तथा च
५२ कृतमुपयोग्यं तद्धितमित्यादि ग्रहणस्य तिरस्यन्तु कूलितामावृतीति एवं चववदान्ता
शास्त्रानुगतं देशभाषया पञ्चकुंचीमंचीत्यादिनामकीयते तत्र दन्ताधिकेति स्फु
टीकृतम्। प्रादिशब्दादनुकरणे पिशिदानुरोधं दर्शयितान्त्यवर्णदीर्घान संतीति
ति शास्त्रमर्यादामुल्लंघ्य क्रियमाणस्य दीर्घानुकरणस्याप्यसाधुता दर्शिता
तस्मादिदं तु भाषादिस्थः कुंचीमंच्यादीनामिव गावीजोण्या घनु करणे भेदो दीर्घ
न्त्यवर्णानुकरणस्यापि न्याय्यतो न किंचिद्धि लक्षण्यं। किंतु वाचनिकमिति स्थि
तमस्मन्मते शास्त्रेऽनुमानि कान्यासादौ दीर्घान्त्यवर्णोऽयथाप स्वीकृतः तथापि प्रा

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

भ्युपगमात्। नन्वेवं ऌवर्णस्य दीर्घाभावे संनीति याहन्येतावत्र नुकरणस्य तत्रापि प्लुत
मत्वादिति चेन्नान्याप्राप्तस्याविधिरिति वचनेन बाधात्। इदं चेन्यायाभावात्। कल्पनं संज्ञा
दिष्विति वार्त्तिकोल्लम्भे तो तथाहि ऌकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्या
द्यर्थ इति पूर्ववार्त्तिकेन ऌकारोपदेशस्य प्रयोजनत्रयमुक्तमाद्यन्तकायदही
ति यदृच्छाशब्दः। कुमारी ऌतक इत्याहेति अशक्तिजानुकरणं प्लुतद्विर्वचनस्वरिता
र्थाविति प्लुत्याद्यर्थः। एतदर्थं ऌकारोपदेश इति हितस्यार्थः तत्र प्रयोजननिराक
रणार्थं वार्त्तिकं न्याय्यभावादिति। अस्यार्थः। ऌतिस्ताव दृतमोयदृ इति निर्दिष्टः
सोऽयं धातुस्तस्मादौणादिकः कन्। तत्रैवं सूचितम्। कन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व
स्यापीति। शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां च सोपपदान्निरुपपदाच्च धातोः कन् स्यादित्यर्थः।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

लेवसूत्रं कर्तव्यं। नचैवमाऽनधुरित्यत्रेव ऋर्तुरित्यादावपि नु र संप्रसंगः अ ओतेश्चेत्य
स्य नियमार्थत्वात्। नियमश्च सामान्यापेक्षः। अकारोपधस्य यदि भवति अ ओति रेव नतु अ
इत्यादिरिति। यदि तु अश्नातिमात्रं निवर्त्यं स्यात्तर्हि नाम इत्येव ब्रूयात्। मालइत्यत्र स्वतन्त्रा
स्वतन्त्रस्य धातोर्ग्रहणं जातिमनु तु वा घविधये। वक्ष्यति। एकदेशाश्चप्रथमान्तो षष्ठ्यर्थयोगान्न
वा रास्य अकारस्य वल्कारादेशः फलति स्वतन्त्रवर्णावृत्ति जाते नोऽयं निर्देशः। किं तु अंशांशि
साधारण्याच्चेत्यत्र ज्ञापकं तु लुटि च क्लृप इत्यादौ च लृपः उपधायां लृपि वर्तेति इति निर्देशाः
यथा। कृपः ऋ र लः इति छेदः। कृप इति लुप्तषष्ठीकं पदं। तच्च तन्त्रेणावृत्त्या वा योज्यं। कृपेर्यो
रेफस्य लः कृपि अकारस्यावयवो यो रेफः रेफसादृश्यादिति यावत् तस्य लकार इति। तेन
चलीक्लृप्यते इत्यादिसिद्धिः। इह द्वापदविभागप्रदर्शनपरभाष्यादेव कृपेरतिसूत्रपाठ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

स्यप्रामादिकत्वंनिर्णीयते। तदेवं तु ङ्क्विपिलादशायोः समाहितं विना भोनेति॰ तस्योक्षणं चोक्तं
प्रातिशाख्येन तिदं पत्यम् अन्यभावइति प्रकृते तु न स्यणत्वं नेति तत्रैदं प्रातिविधानं। छंदस्य
६५ दवग्रहादित्र योगविभागः कार्यः अतः प [illegible] स्य [illegible] स्यणः स्यात् ग्रणाति योगातोस्यादेतत छं
दस्य वग्रहात्। अत इत्येव पितृपाणां धुमत इ [illegible] दिने न्येवमपि अतश्च तितपरकरणं तु
पित्राणामित्यादौ णत्वं न स्यादिति चेत् एवं तु [illegible] लोके विधाविवेणापरं स्या भ्यामिति वे फ
तत्सदृशभागसाधारणी जातिर्निर्दिष्टा [illegible] क्षुभ्नादिषु अत्र भ्रमपश्यात्पत्र
मध्ये
इयं ६१

पर्वं ग्रहणात्स्वरूपमपि। नचस्वरस्यस्वरूपस्योपकानां इकशब्दवाच्यानामिकारा[illegible]णां चतुर्थ
मस्त्येवेतिवाच्यं। तृतीयचतुर्थ्यांसामर्थ्यकार्लृकाराभ्यांप्रत्येकंतस्यास्त्रिंशत्[illegible]पस्थितौ
सत्यांलृकारेरेफादिभागस्य~~[illegible]~~अकारेवलकारोदधिभागस्यदुर्वारत्वात्। तस्मात्स्थानेन्तरतमइत्य
नेनैवप्रकृतेनिर्वाहः। यथासंख्यसूत्रेतुनंदिग्रहणंवादिभिरित्यादिषूपयोक्ष्यतइत्येवंनिष्कर्
षः। तथाचइकोयणचीतिन्यासपक्षेनैवनिर्वाहे[illegible]स्त्वितिचेन्नावैषम्यात्। यथाश्रुतत्वाविरो
धात्परिभाषाद्वयमपिइकोयणित्यत्रप्रवर्त्तते। इकोयथासंख्यमेवान्तरतम्योपरिष्या
दितिरणितित्रासतुपरिभाषायाविरोधात्[illegible]त्येनयथासंख्यमेवप्रवर्त्तते। तस्मा
दनुवृत्तौरेफस्यस्वस्थानादपकर्षः। यथाश्रुतेतुद्वित्वादिदोषत्रयंदुर्वारमिति॥
स्पष्टोच्यते॥ रेफस्याविशेषतःश्रुतेनद्वित्वंप्रतिनिमित्तत्वेनसामान्यतःश्रुत[illegible]
जनं~~[illegible]~~श्रुतंकार्यंत्वेवबाध्यते। यथाब्राह्मणेभ्योदधिदीयतांमाठरकौ

श्रो०का० डिन्योपरि वैविश्वामित्रविशेषणतःश्रुतेन परिवेषणेन माठरकौडिन्ययोः सामान्यतः
भोजनं वोध्यते तत्र यद्यपीह लोकस्य व्यक्तिभेदेनोभयं संभवति तथापि सत्स्वपि संभवे
८८ सामान्यतः प्राप्तं विशेषप्राप्तेन वाध्यत इत्यभ्युपगमान्नैदोषः एवं चोचारहाभ्यां
इति सूत्रे परस्परभिन्नपरमेवेति स्थिते प्रश्नविचेत्यत्रापि तत्प्रत्येकोऽस्त्रथोपिका
राश्रयणात् तेन हयंन भवेदित्यादावपि रफस्यानाद्वत्वं नैवं वेदभुदकादौ च
णनस्यात् विशेषेत श्रुतेन स्थानित्वेन यकोऽनिमित्तत्वस्य वाध्यादिति चेन्न तत्र
लोकानुरोधेन व्यक्तिपक्षाश्रयणात् व्यक्तिपक्षे हि प्रतिलक्ष्यमसरूपलक्षणा
प्रवर्तन्ते एकाप्रतिलक्ष्यं भिन्नानां सर्वेषां लक्षणानां तंत्रेणान्वाख्यानमि
कोयणाभावीति तत्रस्व इकामविनास्य यो निमित्तत्वप्रतिपादा [illegible] द्दोषः॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

नचैवं श्रीशाइत्यादावपि यणप्रसंगः व्यक्तिपक्षे विप्रतिषेधे परमेवेति नियमः [illegible] लेन तथ्य
क्तिविधायकशास्त्रैर्ववविरहकलेनात्‌। एवं अपवादविषयपरिस्थिता यावित्यादौ [illegible] यां परि
त्यागयवादविषये ततउत्सर्गाभिनिविधानत्र इति मायात्॥ जातिव्यक्तिपक्षौ चलक्ष्यानु
रोधाद्व्यवस्थाप्याश्रीयेत इति यस्य प्रापास [illegible] वोक्तं॥ तस्माद्वित्तरस्याथ अन्तरपद
एप इत्यादिनिर्देशाद्धहलिंगा भाष्यतु ने [illegible] हो कापि णोर्द्विर्वचनस्य किंतर्हि नि
मित्तमिमाविलुक्तं। तत्र हकारग्रहणं दृष्टान्तार्थं तस्यापवादाहि भूतत्वाय यथान्वं द्विलक्षो
र्यत्ताद्व्यापरत्वं तस्यापि रूपस्याति। एवं अपूर्वनाश्रिक परमेवर्णविधौ अपिस्थाने
न्तरतमपरिभाषा संकेतो स्थानप्रयत्नो भयांतरतमे एतन्युदा दिः स्वेडकेवालमित्यादौ
कविसोधावृकायो अनेतरतमप्रयुक्ते न प्रवर्त्तेत। जातिपक्षाश्रयणादेवेति संक्षे
पः। अत्र वार्त्तिकं। अप्रयोगवाहानामरस्मणालं शर्षुजस्त्रभावषत्वा। अविशेषणं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श० धोपधासंज्ञालोंत्यधिवेच न स्यानिवत्तनिषेधाइति॥ अस्यार्थः अविद्यमानोयोगः प्रत्याहा
रसुसंबंधोयेषांते अयोगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टेष्वग्रहीतत्वोच्चप्रत्याहारसंबंधशून्याइत्य
६७ र्थः वाहयंतिनिर्वाहयंतिप्रयोगमितिवाहाः। अयोगाश्चतेवाहाश्चेतिकर्म[illegible]रयः अनुपदि धा३
ष्टत्वेउपदिष्टेष्वग्रहितत्वेचसतिश्रूयमाणाइत्यर्थः तेच विसर्जनीयजीह्वामूलीयोपध्मा
नीयानुस्वारयमाइतिभाष्यं एतेच्चेमेतिवीलत्वेवेति विहितयोरीषत्स्पृष्टयोरप्युपल
क्षणं। तथाचितुल्यास्यसूत्रेभाष्यं। तयोरचूलं वक्ष्यामीति तेस्पृष्टं तत्रैव स्पष्टं। तत्रयमानां
लक्षणं अनुनासिकसंज्ञासूत्रे प्रपंचयिष्यामः॥ एषामरसूपदेशः कर्तव्यः णत्वफलं।
उरःकेण। उरष्केण उरःपेण उरष्पेण। अट्व्यवायइतिसत्वविसर्जनीयजिह्वामूलीयो
पध्मानीयोव्यवायेपिसिध्यति। नायमज्ञातार्थे कः सोपदादौ विति सत्वं [illegible]गात्मकि
तुउरः कायतिउरः यातिइतिविग्रहः केशब्दे पात्रक्षणे। आभ्यामातोनुप[illegible]कः कुप्वोः

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ष्कयो वेति व कात्यक्षिको विसर्गः नचैवमपि गतिकारकोपपदानां प्राक् सुबुत्पत्तेः सम[illegible]भ्युपगमात्
सोपदादाविति प्रवर्त्तते इति वाच्यं तस्य दधिसेचो घनक्रीतेत्यादिसिद्ध्यर्थमनित्यता[illegible] वक्ष्यमाण
त्वात् । पाघ्राकल्पेत्यादि पाघ्रा ग्रा णानां ध्वा प्रो भणां । अकृपा इति सूत्रेण भूयग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति
अत्रेदमवधेयं । अघ्र अक्रियमाण उपदेशा । अकारानन्तरमिकारो वा कर्त्तव्यः तेन इण अस्ने
भावात्ययः सुपरा सु इत्यादौ इकारो इत्यघोत्पविधीयमानमादेशाप्रत्यययोरिति षत्व
नभवति । अक्षे वांत भावात्स इकारो त्येतत्रानत्याशादिवपरत्वमाश्रित्य अकारान्त्याद्वृत्वं केयु
टेः । ताम्रमेव वक्ष्यमाणं संगच्छते । नचैवं हरिः काशातौ स्याद विकोपपत्ते चेति यणा प्रसंगः वि
सर्गस्यासिद्धत्वात् एवंहरिषु पश्यतीत्यादावनुस्वारस्यासिद्धत्वं वाच्यं । शश्चोपदेशः कर्त्तव्यः जश
भावस्यावश्यं याजने तथाहि वार्तिकमते । उज्ज्वज्जे वड्ग्धातुरूप ध्मानौ घोपदेशः पश्यतेतत्र के
लांजशः ज्ञ षीजश भावे अपि तदनन्तमाद्धा कार्यादेशः उज्जिता उज्जितु शब्दोपदेशाद्विनानवायकं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सि०कौ०

६४

खादिवज्झल्लत्वमप्याप्नोति। भाष्यकारस्तु नैतन्मेने तथाहि। उपध्मानीयोपधत्वपक्षे उज्जिजीषतीति
नसिध्यति। अभ्यासे यकारमात्रस्य वर्णप्रसंगात् हलादिशेषेण जकारस्य निवृत्तेः। यदि हि पूर्वत्रासि
द्धमिति द्विर्वचने इत्युक्त्या वकारस्य द्वित्वे तदा स्यादेव वकारस्य शेषः। अथ उभौ साभ्यासस्येत्यनेना
नित्यता। शपना द्विर्वचने प्यसिद्धत्वमाश्रीयते। औजिढत् इत्यत्र यथा तथाप्यभ्यासे उपध्मानीयस्याप्य
सत्त्वाच्चेति जश्त्वेन वकारा विश्रूयते। इष्यते त्वभ्यासे जकार इति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु द्वित्वपक्षे
उपध्मानीयमात्रमभ्यासस्य स्यात्। तच्च उच्चरितप्रध्वंसि अतः जश्त्वं तु दुर्लभम्। प्रकृतिवत् अनु
कृतिश्च इति एवं सिद्धान्ते इष्यमाणत्वात्। उपध्मानीयेत्वस्यापि सत्वे नतो वर्णमात्रद्विर्वचनप्रत्यो। अभ्या
से इकारादेः लभ्यत्वात्। किञ्च तत्र पक्षे अभ्यासे निकृते उपध्मानीयस्य जश्त्वे अभ्यासस्य वा इति
स्यात्। इष्यते त्वभ्यसनं समस्त। नन्वेतत्राप्य कुप्वोरित्यधिकारेऽपदादाविति सूत्रे उपध्मायस्य
चेति वार्त्तिकेन कोपवत्। उपध्मानीयस्य सकार विधीयते। ततो जश्त्वेन दत्वे... ध्यतीति चेत्
सत्यम्। उपध्मानीयस्य चेति वार्त्तिकारम्भात् वमीस्वाहुरितिभूमः। वकारोपधोयमि... इतिकारमेत

नुवकारस्य द्वित्वनिषेधः समुऊ इत्यादौ दकारादेशश्चेति उभयमपि वचनेनैव साध[illegible]यं स्यात् । तन्न
दक्कारोपधावीयम् । अथ समुऊः समुऊ इति यथा स्यात् । कथं तर्हि उज्झिता उज्झितुमित्यादि[illegible]स्य प्राप्तौ इति
चेत् । श्रुणु । उज्झेस्तु उज्झो पाठ एव प्रतापपेडीत्यस्मिन् कुत्वाभावनिपातनार्थं सूत्रे वकारोच्चारणेनानु
मीयते । उज्झेः कुत्वविषये दकारस्य भकारविधायकं वाक्यमस्तीति । तच्चानुमीयमानं वचनं भ
उदजो मितिवा उद्भोमितिवा उभयथापि [illegible] स्तोः श्चुना श्चु इत्यस्यानन्तरं कल्प्यते । उदुजेः स्तोः दका
रस्येति यावत् । श्चुना योगे भकारो वकारो वा भवतीति सूत्रार्थः । उज्झितिकिम् । उज्झः श्चुनेति कि
म् । अथ समुऊः समुऊः इह हि वजोः कुधिण्यतोरिति कुत्वे कृते श्चुना योगो नास्ति । स्तोः श्चुनेति पदद्वयो
पजीवनार्थं चोक्तं स्थल एव कल्पनं युक्तम् । अन्यथा बहुतरकल्पने गौरवं स्यात् । एवं चोज्जिजि
षतीत्यपि सिद्धम् । नन्द्राः इति दकारस्य द्वित्वनिषेधात् । न च परत्वात् भत्वं वत्वे पूर्वत्रासिद्धेना

प्र

शा॰ कौ॰ क्तिन्निषेधोऽभावादुत्तरस्येति वक्ष्यमाणत्वात्। अत एव गतत्वं वस्ते इत्यपि न। असिद्धत्वादेव। न च पूर्वत्रा
सिद्धीयमद्विर्वचन इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधः शंक्यः द्वित्वे कर्त्तव्ये सति हि स निषेधः न तु द्वित्वनिषेधेऽपि।
६९ कृते तु नेन्द्रा इति निषेधे कर्त्तव्ये निर्बाधमेवाऽसिद्धत्वमिति दिक्। अथ पवामास्तु वाक्यशेषात् उमानं भुज
न्युब्जाविति निपातनाद्द्विर्वकारोऽस्तु। न चैवमसिद्धत्वाविरहाद्वकारस्येव द्वित्वं स्यादिति वाच्यम्।
दकारोपधनिर्देशसामर्थ्यादुब्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते ततो दकारस्य वकारप्रवृत्तेः न चास्मिन्पक्षे अ
भ्युब्ज इत्यादावपि वकारप्रसंगः अकृतद्विर्वचनविषय एव वकारो निपात्यत इत्यभ्युपगमात्। नन्वेवं केवल
विशेषणस्वरितार्थत्वात्क्वचिद्दकारोपदेशस्य सामर्थ्यमुक्तम्। येन द्वित्वानंतरमेव वकारः प्रवर्त्ततेति चे
न्न। अनभिधानाद्दनो धनाद्दिमास्तु निपातने च एवमविशेषणमस्तु। अस्य ऊः समुभः एतस्मीज्जे रूपसि
द्धत्वमुपसर्गद्वयपूर्वकादमेरन्येष्वपि दृश्यत इति उप्रत्ययः सुस्मितिमात्रं वेदम्। रूढि[illegible]त्वात्। स

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

गुरुकः संप्र[illegible]मित्यमरः तदेवमयोगवाहानां शषुपदेशस्य जश्भावरूपं प्रयोजनं वार्त्तिकमते स्ति भाष्य

मते तु नास्ति स्थितम्। तथा षत्वमपि प्रयोजनं। सर्पिःषु धनुःषु तुम्। विसर्जनीयशर्व्यवाये णत्वसूत्रे वि

सर्जनीयग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। शर्व्यवाये इत्येव सिद्धत्वात्। नुम्ग्रहणं तु मयथापि कर्त्तव्यमेव नुमस्था

निकेनैवानुस्वारेण व्यवधाने यथा स्यात्। इह माभूत् पृंक्षिति नुम्ग्रहणं हि स्वस्थानिकस्यानुस्वारस्य

लक्षकं मा अन्यथा असंभवात्। नहि णत्वकवर्गोष्मादिभिः नकारो नुमा व्यवहितः षत्वविधौ संभवति।

अनुस्वारविसर्गस्याधि प्रत्वादित्यादु अत्र शुत्वास्यानिवद्भावेन नुमत्वं तथापि स्वाश्रयस्यापि सत्वात् षा

त्वे नैव सिद्धो नियमार्थं तादृक्त्वा। नियमश्च सजातीयापेक्ष इति। अनुस्वारेण व्यवाये वेड्वति त

र्हि नुमैव नान्येनेति फलितम्। वस्तुतस्तु अतिदेशं प्रति अनुस्वारस्यासिद्धत्वादतिदेश एवेह दुर्लभः

सहि न सुटु इत्यादौ विधाय कत्वसंभवे नियमानुपपत्तिश्च। तथापि लक्ष्यानुरोधात् लक्षणेत्येव प्रमाणम्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श०कौ० अट्कुप्वाङिति सूत्रे । तत्र प्रन्वनादौ णत्वं मा भूत् । प्रेंभणादौ स्यादित्येवमर्थं लक्षणेति चेत् । इहापि सुहिन्सु
पुंसु इत्यादौ मा भूदिति तत्सम् । णत्वविधावनुस्वारमात्रेण क्षोभे णत्वं तत्तु नुम्स्थानिक एवेत्यन्यदेतत् ।
७० अस्मिन्पक्षे शर्षूपदेशोऽपि ञ्कलल्वहलत्वपत्वे अपि अपि नान्तरीयकत्वादेव सिद्धः । तत्फलं तु नरवा
निकया ध्यानात्समनन्तरमेव स्फुटीभविष्यति । तथा स्वत्वमपि तेन कुप्वोः ≍क≍पौ चेति सूत्रेणान्तर्गतो
ऽपि विसर्गः सिद्धः एवं च सोऽत्र निर्देशो नैवोक्तवार्त्तिकस्य योज्ञाप्यत इति बोध्यम् । अनेन सौत्रविसर्ग
ग्रहणमिवोपदेशमप्यशर्षूपदेशं प्रत्याचक्षाणाय यथाश्रुतमट्सूपदेशपरं इति ग्रयं प्रत्याचक्षाणपरास्ता
अट्सूपदेशेन अलत्वाचूत्वयोर्लाभेऽपि हलयत्वोलाभात् । तत्फलस्य च वक्ष्यमाणत्वात् । न चाट्स्वेव
यकारोऽन्तर्गतुपदेश्यतां तल्लाभः इति वाच्यम् । पयः [illegible] तथा सति पयः स्वित्यादौ इणः षत्वेन षत्वापत्तेः
अचत्वा [illegible] सम: अरीत्यत्र के यद्यादिग्रणादिशोधापत्तेश्चेति दिक् । अविशेषेणेत्यादौ वार्त्तिक
स्यायमर्थः [illegible] यत्र प्रदेशप्रयोजनं दृश्यते तत्र तत्रोपदेशः कर्त्तव्यः । प्रयोजनानि तु संयोगान्तं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ज्ञाज्ञादानीं पे[illegible]म्। तथाहि। वार्त्तिकमते उज्झ उपध्मानीयोपपत्तया उपध्मानीयस्य हल्संज्ञां विना संयो
गसंज्ञा न सिध्यति। जश्त्वं चर्त्वं सिद्धं। तदप्यसंयोगत्वाविन्नि गुरुसंज्ञाभावः प्राप्नोति किं हि द्रुज्ववाहूत्यगुरो
रन्यत इति पूर्वेण स्यात्। तस्मात् पूर्वगुरुसंज्ञा संयोगज्ञानामन्यतममन्तरं सापेक्षतया तु तत्र सिध्यर्थं ह
ल्संज्ञा एषितव्या। तदेतदभिप्रेत्योक्तं संयोगसंज्ञाप्रयोजनमिति। तथा उपधासंज्ञापि प्रयोजनं निष्क
ते। इदुदुपधस्य चेति षत्वं यथा स्यात्। भाष्यकारस्त्वाह। इदुदुपधस्यानिकोर्यो विसर्ग इति
व्याख्यानान्नेदं प्रयोजनम्। उपधाग्रहणं प्रत्याख्यानाद्वा। इदुद्भ्यां परस्य विसर्गस्यैव
इष्टसिद्धिरिति। अलोन्त्यविधिश्च प्रयोजनम्। वक्ष्यतीति। विसर्जनीयान्तस्य पदस्य
लोप इति पक्षे न्यूनं तस्य सत्त्वं यथा स्यात् पदस्य विसर्जनीय इति व्याख्यानान्नेदं श्यमा
नेक्ष्येति परिभाषया वा [illegible]लादिदमपि न प्रयोजनम्। द्वित्वं च नेदं प्रयोजनम्।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

उर: वे: उर: पृ:। अन चिंचेति। अच उत्तरस्य परो विधीयमानं द्वित्वं सिद्धं भवति। तथा स्थानिव
द्भावप्रतिषेधोऽपि प्रयोजनम्। यथा ड्रकौ णत्वादौ। अड्व्यवायेऽपीति णत्वं भवति। एवं वृढौ र
७१ ङ्कौ नेत्यादावपि प्राप्नोति। स्थानिवद्भावात्मेकारस्यैवत्रानल्विधाविति प्रतिषेधोऽस्त्वलत्वे
सति सिद्ध्यति। न च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति निषेधोऽस्त्विति वाच्यम्। न पदान्त सूत्रे द्वेष
भूतस्य अच: परस्मिन्नित्येतद्विषयकत्वात्। स्थानिवद्भावप्रतिपादकस्यास्या सिद्धत्वेयान्या
यसिद्धत्वादिति पक्षे तु नेदं प्रयोजनम्। ड्रकौ णत्वं संस्कर्त्तेत्यत्र सकारस्य द्वित्वम्। विधि
कं प्रयोजनम्। वा ध्वमिति दिक्। यद्यपि सर्वमिदं पूर्वत्रासिद्धमिति पदे व्याख्यानात्सिध्यत्येव तथापि
वार्त्तिकाक्षरस्वरसतो द्विधापि संभवतीति भाव:। लण्। अत्राकारो वर्णानुनासिक: प्रतिज्ञा
यते। नतु [illegible] ज्ञाया चिह्नार्थ श्वारणाय: तेन उरण् रपर इत्यत्र प्रत्याहारस्य ग्रहणं भवति: प्रत्याह र

वो

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रग्रहणे ज्ञापकमनुभकारल्कारयोः सवर्णे वृद्धिरिति वार्त्तिकनिर्देशः। ननु अइउ[illegible]यो
नुबन्धे णकारः स एवानुबध्यते। तेनाणग्रहणे च्छिवाणग्रहणेषु च पूर्वेण परेणैव निर्देहः प्राप्नो
ति। तस्मात्संदेहोऽयं अनुबन्धान्तरमेव कृतेन कृतमिति चेत्। न। व्याख्यानतो विशेषप्रति
पत्तिर्न संदेहालक्षणमिति परिभाषां ज्ञापयितुमनुबन्धस्यैव पुनरनुबन्धात्। अमङणन
म्। ञमञ्। अत्र मकारानुबन्धो भाष्यप्रत्याख्यातः। सो हि प्रत्याहारस्त्रय उपयुज्यते। तत्र
यं अकारेणैव निर्वहति। तथाहि। पुमः खय्यम्परे इत्यत्र न च ञकारमकारपरः खयः। किं च ये
नातिप्रसंगः स्यात्। तथा हलो यमां यमि लोप इत्येव पाठ्यम्। न च ञकारमकारो ञकारमका
रपरौ स्तः। हलो उत्तरयोः संभवेत्। ञमो ञमि इति लोपेन भाव्यमेव। तथा ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्
नित्यमिति पाठ्यम्। न च ञकारमकारो पदान्तौ स्तः। उञः ऊँ लभे स्थाकिपितौ स्त एवेति चेन्न।
उञ ऊँ दीर्घपाठात् तथा सयोगान्तलोपे मानात्। उञ इति कृपाभ्युपगमात्। लभेस्तु ज स्त विधानात्। नन्व

वर्म्मपि स्थैर्यामिनं स्वयोऽङ्णेभ्यः स्वरे च वः । आगमानुशासनमनित्यमिति शंक्यानुदेशेन स्यादिति चेन्न यथा
संख्यामित्यत्र हि विधेयप्रमितिवेलायां निर्दिश्यमानगतं संख्यासाम्यमाश्रीयते । न तु लक्ष्यसं
स्कारवेलायां प्रयोगगतं तस्मान्नासानुभकारान्नुवंधश्रुतिस्थितम् । घढधष् । जवगडदश् । खफ
छठथ चटतव् । कपय् । शषसर् । हल् । इति माहेश्वराणि चतुर्दश समाम्नायसूत्राणि । अत्रायं संग्र
हः । एकस्मान् ङञणवटा द्वाभ्यां षस्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः । ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो रः पंचभ्यः शलौ षड्
भ्य इति । अस्यार्थः । ङञणवटा एकस्मात्परे ग्राह्याः स्युः । तथा हि ङकार एकस्माद् वर्णात् परो ग्राह्यः । एङ्
पररूपमिति यथा । ननु षिद्भिदादिभ्योऽङ् । अस्य तिवत्किं स्यादिति भ्योङ् हि लकारेण ग्रहणमस्ति
ति चेन्न । आदिरन्त्येनेत्यत्र आदिरित्यनुवर्त्य सतो उप्रत्ययपूर्वस्य नुवृत्तेः । अत एव सुभादपि
तिन प्रत्याहारग्रहणमुपि वेत्यत्र तु अप्रत्यय इति प्रतिषेधो नास्ति । अपादावि विशेषण
त् । उत्तरत्रेच वहुलवचने ऊलीति विशेषणात् । सुप्तिङ् नपदमित्यत्र ति[illegible]न्नाह वयात्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

षाम्रइदउ हलो ऽरित्यत्र अइउ ग्रहण सामर्थ्या दपि प्रत्याहार ग्रहणं न भवति। अइउ आद [illegible] लादौ चेति
हि व्याख्याने अइउ हलो ऽ इति व्यर्थमेव स्यात्। द्विविधा एव हि किंतः प्रत्ययाः। अइउ आदयो हलादयश्च तत्र
तिशासे इत्यत्र तु कित्वमेव नास्ति। अयासहे कादेश्च स्थानिवद्भावेन अइउ दित्वात्। ओदुधी ऽडी
त्यपि न प्रत्याहारः। अकारांतेषु ऋ छस्य तोऽमिति त्रणविधानात् तु ज्ञापकात्। सन्निवा इकुर्श्चेति
न प्रत्याहारः इको झलिति कित्वविधानात्। अज्झन गमां सनीति दीर्घविधानाच्च। इकु नांतानां सनि
गम्यदेशो हि सनि तिउदाहृत सूत्र द्वयं निर्विषयं स्यात्। यदि मा ण्ण ख्याथां सर्वेभ्यः एङ्कुर्च्छेत्यपि न
प्रत्याहारः वैयर्थ्य प्रसंगात्। तथाहि। इकारांतेभ्यः एरचा भाव्यम्। उकारांतेभ्यः ओदोरवित्यया
लृकारांताः सत्येव न एजंतानामपि अनेमित्तिकेने आलेन प्रत्ययोस्पते। प्रागेव भाव्यम्। अ
तः प्रत्ययोत्पत्तिवेलायामेजंतानामभावत्येवाकारांताः पर सवृद्धिमिष्यंते। तत्र उदरस्येव लघवा
त्कृयात् वस्तुतस्तु सामान्यलक्षणेनैवकारांतमुपदेशः सिद्धत्वनात् स्त्रैमेवेदं न कुर्यात्।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श॰कौ॰

७३

ग्रहणं चेत्। इड्ग्रेत्यारंभसामर्थ्यादिव वर्णेष्वपि तौ। स्वेवग्रजवभ्यां महदेवकलिकोपघन्नसावि
विशलितिातदपि न। एवं हि स्यात्। घञुपाधिषा वेवर्णाग्रहणं कुर्यात्। औङ्जीनां वर्णाविति न प्रत्या
हारः। कौञ्जे पृथक्ग्रहणाद्वैयर्थ्यापत्तेः। न चेङ्कारान्तानां मध्ये एतयोरेवेति नियमार्थं पृथग्ग्रह
णमिति वाच्यम्। एवं हि इकङ्गित्येव ब्रूयात्। एङन्तानां सामान्यलक्षणेनैव प्रसक्तस्य सिद्धत्वात्। एङ
ग्रहणं त्वेति न प्रत्याहारः। धातोरिण्णाहच पात्। तस्मात्तत्र इङ्कारपकस्माद एवेति। तथात्र कारौ
पक्तस्मादेव। अत्रैवादौ घञयीतितथा। ग्रे इउण् इत्येव कारौ पक्तस्मादेव। श्रुति तिपपा। पृथ
पः सिद्धमित्यादौ विण प्रत्याहारोऽपनेन कृतो नेति चेन्न। अविशिष्टधातुभुवो। यो इत्यत्र इकारो
कारयोः स्वरूपेण निर्देशात्। अन्यथा हि सहितायां मात्रालाघवात्। पदच्छेदप्यर्द्धमात्रालाघवादि
णस्येव ब्रूयात्। आख्यानाच्चापूर्वेन तु पूर्वेण ग्रहीष्यते। मात्याननं च सिद्धान्तेपि शरणम्। ब्वादित्यपि
हि निर्देशो कि इह स्वयोग्रहणं तदाघयो ऋतयकारवकारयोरितिमदेहस्यादेवे। एवं एच इग्घ्र
स्वादेश इति सूत्रेणित्येव प्रतिपत्तिलाघवार्थं वर्णेच्यके इणग्रहणमपि हा[illegible]णग्रहणे हि

तत्रयथासंख्यमप्राप्तिरेव नेतिनतत्स्याद्धिहारस्यपतितव्यमिति दिक्॥ एवं वकारः न श्रूयते प्र[illegible]नेति॥ एवं चेय
वावद्वृत्तिसूत्रेऽप्यवद्वृत्ति न प्रत्याहारः अण्यादिग्रहणं च यान्तु॥ एवं टकारोऽप्यकस्मात्॥ अर कुर्वा[illegible]ति॥ द्वाभ्यां
यः एकाचो वशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोरिति यणकोऽइः॥ क्विभ्यः॥ अणः सवर्णे इकोयणि॥ इत्युक्तो लोके इति
यथा॥ लुणि स्यत्र स्यो णकारोऽपि त्रिप्यः॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ इणः षीध्वमित्यादयः सवेषूणः
इकोयणिक्त्यादौ यणश्च॥ तत्र यणश्चावृत्तस्यवर्णेन संभवत्येव॥ इणत्तु संभवन्नोपदेशापकात् लक्षणः॥ अणुणस्तु
भाभ्यां ग्रहणमस्थिते कपूर्वेण केवापरणेति वीक्षायां ग्रहणके ण क्रिपरणोवा॥ अन्यत्र तु पूर्वेणेवेति सिद्धं
तः॥ उक्तं हि॥ व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति॥ नहि परस्य घोकधोरित्यादौ व्याख्यानादन्यत्रैत्याम
कमस्ति॥ किंच॥ अणग्रहणानि तावत्संचेऽडरणरपूः॥ अणुदित्सवर्णस्य ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः॥ के
णः॥ प्रणोऽप्रग्रह्यस्येति॥ तत्र उरणरपरः इति तावत्सूत्रेण॥ अतइ धातोरिति धातुग्रहणात् ज्ञापकात्
तद्धिमाहृणामित्यादावप्यवयवं क्रियते॥ परेण चेग्रहणानामिति दीर्घस्यापि परत्वोपस्थापनयाश्चावल्यो
पूर्वाद्धिः॥ ननु॥ धकीयातित्यत्राकुनगमामिति दीर्घे परे लुचि सति उपधायाश्चेति [illegible]॥

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

प्र० कौ० तदन्मात्ह्रस्वाणामित्यत्रापि प्रसंगेन व्याख्यातेकतया उत्तरार्थं धातुग्रहणं भविष्यतीति चेन्न। नवेहि मत
स्यतमत्रैव कुर्यात्। इह करणं ज्ञापकमेव। तथा च वक्ष्यति। नुड् वा चाउत्तरार्थं तु इह किंचित् त्रयोदशी
७४ ति। किंचाग्रणग्रहणसामर्थ्याद् अपि पूर्वेणैवायं यद्धि हि परेण स्यात्। उरजित्यजग्रहणमेव कुर्यात्।
कृतिकृतं प्रकृतं। न्देपाहि मात्रणामित्यादौ आपुदात्तास्वरितानुनासिके दीर्घाणां रपरतायाः परेण
णग्रहणापादपितव्यापास्तत्वेनापि लाभात्। कर्त्ता कामे क इत्यादौ गुणे वृद्धि प्रसंगे सत्वाउ मवर्णस्य च
विशेषाद्विधस्य विकल्पेन प्रसंग इत्यपि अजग्रहणेन सिद्ध्यत्येव स्यादेतत्। कर्त्तव्यमित्यत्र इ
कोयणि रपरत्वे रेफस्य अवर्णस्य मण्ग्रहणं स्यात्। न चैतदजग्रहणेन सिध्यति। हलोयमा
मिति लोपस्तु वैकल्पिक अको योहो न्यतरस्यामित्यतो न्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः अत्रैव ज्ञापके
ग्रहणं कर्यास्त्रि अण्ग्रहणं। तद्विस्यन्तासंधेत्वरः यस्त्रोकंमित्यादौ परसवर्णस्य स्थानेनासि
कस्य परग्रहणेन ग्रहणाद्न चिन्त्यं ति द्विवेके तापक्षेपवलानां त्रिकस्य पूर्वण [illegible] क्रियते।
हलोयमामिस्य स्यनित्यत्वेनव्यर्थमेव तत्स्यात्। यद्यपि गुणेनानामभेदकत्वे [illegible] स्थाने नामि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

कथं वलानां द्वित्वमिति चेत् ग्रहणकशास्त्रेऽजग्रहणमेवोचितं । न त्वग्रहणम् । तथा च ... भेदकाद्
त्यपि पक्षे ज्ञापयितुं मणग्रहणम् । भेदकाभेदकपक्षयोश्च जातिव्यक्तिपक्षयोः ... क्षानुबो
धायैवं स्यात् । अत एव च तस्य यूं पूर्वादान्तनिपातनात् द्वित्वादि संगच्छते । अत एव च ... नञो वि भ
माषावित्यादाविदमस्य दास्य ... चानुनासिको नेति वक्ष्यामः । यत्तु विकल्पानुवृत्तेर्ज्ञापकं तव
वृणानं अनुवृत्तेन विभाषाग्रहणे चित्ये पूर्वपत्याद् द्वित्वम् । नित्ये हि तस्य लोपनिषेधात् न कश्चि
त्स्यादिति । तत्तु भाष्यादूषितं तथा हि । लोपस्य नित्यत्वे ... ह्यामिति द्वित्वं नारम्भसामर्थ्याते
बाधः क्विविधौ एवं हि पूर्वयमागमः स्यात् । तत्र हलो यमां यमि लोप इति ... इति वलोपे कृते द्वित्वं यथा
स्यात् । किं तर्हि तयोर्योगयोर्ग्रहणमिति चेत् । यत्रान्तरङ्गत्वात् द्वित्वं ... जनत्र यल भ्यते । यथा
आदित्यो द्वत्ता ... इति । एवं स्थिते च तद्वत्यत्रापि यदि द्वित्वं स्यात् तर्हि
लोपो न स्यादेव । ततश्च साधकः ... इति निषेधः कथं विभाषानुवृत्तिर्ज्ञापयावित्यास्तां ता
वत् । सर्वथापि विकल्पानुवृत्तेः स्थितत्वात् ... ग्रहणमस्त्येवेति । अत्रोच्यते

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शा॰कौ॰ कर्त्तव्यमित्यादौ सत्यपि तपरत्वे रेफद्वयस्य श्रवणं दुर्लभम् रोरीति लोपात् । न चैवमत्र पदान्तस्येति व्या
७५ ख्यातं युक्तम् । जर्झघोल्ङ । अजघा । पा...ल्ङ । अयुः स्याः इत्यादौ असिद्धप्रसंगात् । नैवाण्ग्रहण
सामर्थ्यात् बाधः । पूर्वेणापि ग्रहणात् अबाधे नैवोपपत्तेरिति दिक् । तस्माज्ज्ञान ग्रहण सामर्थ्यादा
ग्रहणसामर्थ्याद्वा उरणरपर इ पूर्वेण ग्रहणमिति स्थितम् । वस्तुतस्तु धातुग्रहणमेव ज्ञापकम् ।
अणग्रहणस्य त्वाकृतिरित्यादौ तपरत्वापत्तेरभिलापवृत्ते बाधेसतात् । अणादिरसवर्णस्य चाप्रत्य
य इति तपरेणैव उ ऋ आदि इति लिंगात् । तत्राहि कृतसंशब्देन इत्यस्य ऋवर्णादेरण्यतो ल्ङ चाडि
ग्रवीकृतं दित्येत्र ऋकारस्य दीर्घस्यापि स्थाने ह्रस्वाव यथास्यादित्येवमर्थं तपरकरणं क
तम् ग्रहणकशास्त्रे पूर्वेण ग्रहणेतु दीर्घस्य ऋकारस्य न स्थानिवत्त्वे नैवा प्राद्धिमात्रं प्रशक्त
मितिव्यर्थं तपरत्वं स्यात् । नन्वत्र सत्यपि परेणाग्रहणे उ ऋ आदित्यत्रानपरत्वे ... भावप्रमा
नेन सवर्णाग्रहणाप्रशक्तेरितिचेन्नावक्ष्यतिहि । तत्र वृत्तिकारः न चायं भाव्यमानाणकिंतु ७५

ग्रादेशांतरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपेणाऽभ्यनुज्ञाप्यते इति। कृते तु। तपरे लोपे तद्वृला टेवदीर्घे
स्थानेभाव्यमानतापि लभ्यत इत्यन्ये। तत्रात्तस्माज्ग्रहणकर्मशास्त्रे ऽणपरेणेति स्थि
तं तत्फलं तु उरण्रपर इत्यत्र उ ऋ इत्यनेन ऋकारग्रहणं द्वृ इद्धातो रुदीर्घ्यपूर्वे
स्येत्यादौ तु परत्वात्सिद्धिः। ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः इत्यत्रापि हलोऽ मणाऽमसंभवो
दवांतु विशेषाभावाऽदणेव सवर्णग्रहणं स्यात्। [redacted] ततश्चादीर्घ्येवा क्लि
क्लमित्यण ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणाऽनेनु वह ऋधूमेऽत्र स्मात्रत्चि उदित्वादिड्भावे गुणे
ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु रेफस्य दीर्घे स्यान सामपद्ढकारे ढलोपस्यासिद्धत्वा
दुपधाया अश्वेति त्वे पूर्वेवृ ऊणो वढे निघ्यथा स्यादिति परेण ग्रहणं स्यात्। एवं तर्हि त्वती
येति निर्देशाल्लिंगात्पूर्वेणैव पारेणाहि ग्रहणे हलेइत्यत्राप्यस्यैवाणग्रहणंस्यात्। तेन
स्त्रेः संप्रसारणे कृते दीर्घः स्यात्। यथाऽन्तोदि बृढ शब्दस्य पाठोपि ज्ञापको वाच्यः।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सि॰ कौ॰ वृढ उद्यमने इत्यस्मान्निष्ठायां ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु वृढ इति रूपं दृढेत्येतत्सिद्ध्यर्थं
उद्यु ह्रस्वः स्थूलमिति दर्शनात् । मूलमस्याबृहीति मूलिहमदत्वादि दृढत्वस्पष्टमेतद् ।
७६ गुदादेरात्वात्तु तरत्वेन पठ्यमानयोः दृहस्तं हृहिं सायामिति धातो रपि निष्ठायां दृढ
मूढ इति रूपं वाध्यमूढं स्थूलबलयो । इति तुड्डभावो न कुम्ह कारयालोपो नि
ष्ठातकारस्य ढत्वं च निपात्यते । अनुक्तसिद्धकांड स्यढत्वादि रिह प्रवृत्ति रिति वक्ष्य
ते तेन परिदृढ प्रपाविदृढीकनेत्यादौ न घुत्वप्रयुक्तोणत्वपादेश ः घ्यड्ः भावश्च
सिध्यतीति दिक् । तेन ढलोप इत्येतत्प्रयोगादग्रह पक्षोपि रूढ ढत्व ढत्व ढलोपेष्वेतिप्रसं वा
गान्तदृढपातिविवेक ः कोणइत्यत्र प्रयोगाणग्रह णोगोकानोकागौष्ठाउपान
त्कोवृतृक्षामितिधत्वविसर्जनीयारमिदेलोढ स्वप्रसंग । तथापीह हस्तत्वात्या
पस्थितस्याढत्व इत्यस्य त्रबाधायपूर्वेण भविष्यति । अबाधनापपत्तौ हि बाधोन

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

मायूः ॥ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ अत्रपरेण स्वतिकर्त्वे । अग्ने पाये । पचे । पपे । मालामा
वक्षणिमालूः । वृक्षवपतेर प्रत्ययः । वृक्षव । अत्रापि प्राप्नोति । रेफवर्जितात् अतः स्या ।
सानुनासिको निरनुनासिकभेदनादि लेत्युक्तत्वात् । तस्मादिह अप्रगृह्यस्येति पर्युदा
सादच एवानुनासिकाबोध्यः । नचाणग्रहणसामर्थ्यात् । नञिवयुक्तन्यायस्य बाधः
तस्य पूर्वेणाप्युपपन्नत्वात् । अत्र लणस्सूत्रे स्थित्वा वृक्षवस्य रूप मिश्रं केयचे उद
पाद्यतः । वृक्षवृक्षस्यतीति क्विपि कृते वृक्षव्यमावष्ट इति णिचि टिलोपे कृते वृक्ष
वयते विचि वृक्षवू इति भवति । क्विपितो कोलुप्तं न स्थानिवत्त्वे । क्वौ विधिं न स्थानिव
दित्युक्तम् यथापि स्थानिवद्भावनिषेधात् । संप्रसारणप्रसंगो लोपो व्योर्वलीति लो
पं बाधित्वा तदपवादस्य ऊठ प्रसंगस्य विवक्षित स्थानिवद्भावाद्वलनिमित्तात्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

रा॰को॰

७७

[illegible] बलोपोन भवति। न न्वेवमपि वृक्षवृक्करोतित्यत्र हलि सर्वेषामिति प्राप्नोति
न च स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धत्वान्निषेधादिति चेन्न। भो भगो इत्यतो ऽश्रीत्यनुवर्त्यं अ
शीहलीति द्विधा निर्देशात्। न। च विच पक्षेपि णिचः प्रागुभावेन क्विप एव चास्ति ल्युडुठ प्रस
जनीयः। अंतर्भूतक्विपाश्रयतया ऽअंतरंगे कृतेव्येवाहि भूत णिजपेक्षयाव हिरंगस्य
टिलोपस्यासिद्धत्वात् ऊठ् लिहवृत्तौ वंभू। विच पक्षे ण्यं कृदं। भाविकत स्थानत्वं लेने वृ
क्षतिग्रहणेन गृह्णा वृक्षतिषलं दुर्वारमू। नाप्व णि लोपस्य स्थानिवत्वं पदांतविधा
नेति निषेधात् पूर्वत्रासिद्धं चेति निषेधाच्च। तस्मान्नायं वृश्चतिमपि नुवेति वोतिवो
वृक्षवेतीति वृक्षवी वृक्षं वातीति वृक्षवा। वृक्षं मं वृक्षं वां वा। अत्राचष्टे वृक्षवविचु।
नतु क्विप् ऊठ प्रसंगात्। कौ विधिं प्रति स्थानिवत्वानिषेधात्। तथा च देवयतेरपि सिद्ध इति
सिद्धोतितमू। न चैवमपि लोपो व्योरित्य[illegible]प्रसंगः। स्थानिवत्वात् न च पदांतविधि त्वे

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

पदांतस्थेविधीयतेइत्यर्थात्। लोपस्यचानवकाशत्वात्। विभाषितं चेदमो भगो। इति सूत्रेकै
कैयटानीतिदिक्। यत्तु हलि सर्वेषामिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तं। वृक्षवकतोमित्यंवरूपप्रयोगो
नास्त्येव। अनभिधानात्। लपासूत्रेनपदांताद्धोहलेणःसंतीति भाष्यकारोक्तेश्चानभिधाने
सूत्र निष्पिपत्तइति। तच्चिंत्यम्। लणोभाष्ये पदांताः प्रमणःसंतीतिपाठात्। अप्रयुक्तस्यातिप
शुद्धस्याश्रयणानावश्यमेवकार्यो भाष्ये दितरकार्यभाजोनसंतीत्येवपरंतथाकैयटेनापि
ध्वनितश्च। ननुवायमक्षिकेत्यादिइत्यस्यभाष्येणास्यदूषितत्वात् चात्वदुदाहृतपाठउक्तभाष्य
स्योक्तिसंभवाभावात्। अत एव भोभगोइति सूत्रे भाष्यकारयत्तकानादिभिः सर्वेषामपि
वृक्षवृद्धइत्युदाहृतम्। स्वयमपीहत्रयेवोदाहृतमितिपूर्वापरस्वग्रंथविरोधात्। भाष्यटीति
कैयटादिसकलमहाग्रंथविरोधोमूलयुक्त्यभावश्चेतितिद्धतं तावत्। प्रकृतमनुसरामः
मकारोपितिभ्योयाचुः प्रमः स्वयमपरोहल्यामित्यायमिलोपः। ङमो ह्रस्वादचिति।

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सि० कौ० वकारस्यानुबंधः । इको यणचि । इच एकाचोमू । एचोयवायावः । पूर्वोत्तराभ्यामैजिति यकार ।
पित्वानुबंधः । अनुस्वारस्य ययि । मय उञ यङ्ञ । झयो होन्यतरस्याम् । पुमः खय्यीति । रः पंचमः ।
७८ यरोनुनासिको । ङ्करो ङ्करी सवर्णे । खरि च । अभ्यासे चर्च्च । वावसाने । शकारः षरभ्यः । भो
भगो अघो अपूर्वस्य योशि । हशि च । नेड्वशि कृति । झलां जश् झशि । एकाचो बशो
भष् । लकारोपि षरभ्यः । अलोन्त्यस्य । हलि सर्वेषाम् । इड्ढलोढो । रलोपु धातु । झ
लां जश् । झलि इकुपधो द्वित्वं । अयं च चतुर्दशसूत्री स्येह हलामिमद्भिः संपन्नाम
शाध्यायां व्यवहृतानां प्रत्याहाराणां संग्रहः । तेन सुप्तिङादेः प्रत्याहारस्याप्र
संतात् इत्येणादिष्वव्यवहृतस्यापि प्रत्याहारस्याग्रेमीमांसैतेष्वानि डक इष्य

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ते इति व्याख्या भूतिव्यवहारस्य तस्यैव च योद्धितीयाः।शादिपो कस्मादेरितितार्त्तिकव्य
व्यवहृतेस्य च यप्रत्याहारस्य चाधिकोप्यदोषः।संख्यानियमात्स्वायमनात्र एकच
त्वाद्विधातैव व्यवहाराध्यवसीयते इति चोध्यम्।अत्र श्लोके वार्त्तिकम्।प्रत्याहारेनुबं
धानां कथमज्ग्रहणेषु न।आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः।प्रत्याहारेष्व
क्षरसमाम्नायः।तत्र येनुबंधास्तेषां अजुग्रहणेष्वित्युपलक्षणम्।अजादि
प्रत्याहारग्रहणेषु कथं नेति।ग्रहणमिति शेषः।आद्यंतेन सहेति सूत्रेण हि
अकारमारभ्य चकारा हणेना भवंति।अव संज्ञामध्यस्थत्वाविशेषादिकाम
दीनामिव णकारककारङकाराणामपि स्यात्म तश्चदधिणकारः।दधिङकार

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

श०कौ० इत्यादौ [redacted] यण स्यात्। एवमणग्रहणेन च कास्म्यापि ग्रहणा दुग्धीनामित्यादावङ्-
व्यवाय इति णत्वं स्यात्। एवमिणग्रहणेन च कोरग्रहणा द्रुकविधेरित्यादौ विभाषेट इति ढः
७५ स्यादिति पूर्वपक्षः। पूर्वोक्तस्यार्थः। उत्तमाह। आचारादिति। आचार्येण सूत्रकृता निर्दे
शः उणाद्यो बहुलम्। तृषिमृषिकृषेः। इङ्ङिङ्स्मोश्चित्यादौ यणोऽकृतत्वान्मध्यस्थाना
मप्यनुबंधानां संज्ञित्वं नेति ज्ञाप्यत इत्यर्थः। समाधानांतरमाह। अप्रधानत्वादिति। अत्र
णित्यादिसंज्ञाः। प्रणेतुं तद्रूपप्रतिपादनायानुबंधा उच्चार्यंते। ततश्च परार्थमुपादीय
मानत्वात्तेषामप्राधान्यम्। इतरेषां तु स्वार्थमुपादीयमानत्वात् प्राधान्यम्। तेन तेषा
मेव संज्ञानत्वमनुबंधानां प्रधानाप्रधानयोः। प्रधाने कार्यसंप्रत्यय इति न्यायात् न
चैवं अकोरस्याच संज्ञा न स्यात् संज्ञाप्रतिपादने चकारस्य वत्तस्यार्थ्यमलाभि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

शेषात् इति चेन्न । स्वं रूपमित्यनुवृत्त्यादेरपि संदिग्धत्वात् । स्वं रूपं चाद्देस्वग्रहणे तेनास्य
सर्वनाम्नां प्रधानप्रधानपरामर्शित्वापि औत्सर्गिकत्वात् । इत्तीत्वमीयपाद्वितोऽप्रधा
नत्वाभावात् । तदेव संज्ञाप्रवृत्तिकालेऽनुबंधानां संनिधानमभ्युपेत्य द्रूषणमसमाहितं ।
वस्तुतस्तु तदवचनामित्याह । लोपश्चेति । बलवानेव बलवत्तरः । स्याद्येतत्पूर्वत्रल्मा
चूनरूमियथा । हलंतमितीति संज्ञायां कृतायां णकारादीनामचूमसंज्ञाप्राप्नोतिलो
पश्च । तत्रपरत्वान्नित्यत्वाद्दंतरंगत्वाच्च लोपे कृते संज्ञाप्रवृत्तिकाले णकारादी
नामसत्वाद्वैतेषामजादिसंज्ञा नेति भावः । यस्मिंस्तु प्रत्याहारे योऽनुबंधोऽपे
क्षितस्तस्य वचनसामर्थ्यात्तत्र वृत्तेः प्राग्लोपाभावः । लुप्तोऽपि वा तस्मिन्भूतपू

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सोस्यादिरिति। अकारस्यानुबंधत्वेन लोपस्य वा प्राप्त्यातिव्याप्तिनिषेधाय हलसंज्ञायां नेत्संज्ञेति मूलोपः [illegible]

~~[illegible]~~

दिति भावः।

श्रा०कौ० र्वणेन सहित आदिः संज्ञा भविष्यति। अतेर्यानि [illegible] लुप्तानां न संज्ञा। अयमाशयः एवं च

कारादिषु सावकाशात्मानं हलप्रत्याहारे अकारस्य पूर्वेणोदुक्तोरः नहि तत्र लोपो लभ्य

८० ते। ततः आगावसंज्ञाविरहे णोपदेशोऽजीति संज्ञा यत्र इति। एवं चाद्य समाधा

नमपि दुरूपपादम्। उदाकृतस्याचारस्य लोपश्च बलवत्तरः इत्यनेनैव गतार्थता

त इति चेत् सोस्यादिरिति निर्देशेन प्रथमस्य गुणानां भेदकत्वेन चरमस्य च समा

धानस्य सूपपादत्वादिति दिक्। श्री।। इति श्रीकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमो pages ७७

पादे द्वितीयमाह्निकम्।। श्री श्री।।

गुणानामिति तथानुनासिकस्य हलत्वेपि निरनुनासिकस्य तदभावः। सिद्धएवेत्निभावः भेदकत्वेनेति

ननु मामोस्त्वायस्येति प्रयोगे अत्रानुनासिक इत्यनुनासिकत्वेऽनुस्वारः स्यादिति विषयभेदपक्षे

[illegible] तिचित्यमेतत्

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org